MODULE 9 DORPEN IN HET MARKIEZAAT

CEES VANWESENBEECK

Les 1

1. Algemene inleiding

De geschiedenis van Bergen op Zoom is niet los te zien van de historie van de directe omgeving. Daarbij is de regionale ontwikkeling een belangrijk aspect, maar ook de dorpen, plaatsen, gehuchten in de omgeving van de stad. Vaak geeft de streekgeschiedenis goede verklaringen voor het karakter van een gebied. Dat kan bijvoorbeeld worden afgelezen aan gebruiken en tradities, aan een taal- en dialectvormen, aan bouwtradities, nijverheid en agrarische ontwikkelingen. Waarom worden er producten verbouwd in de ene streek, maar niet in het aangrenzende gebied.
Voor onze streek is de ontwikkeling van de heerlijkheid, later Markiezaat van Bergen op Zoom van belang. De rol die de heren en markiezen hebben gespeeld zijn van invloed geweest op de vorming en ontwikkeling van het landschap. Denk daarbij aan de vele inpolderingen en aanplant van plantages. Maar ook de stedelijke geschiedenis van Bergen op Zoom was van directe invloed op de ontwikkelingen van de dorpen in de omgeving als was het alleen al door de militaire verwikkelingen. De aanleg van de vestingwerken en de forse belegeringen gingen vaak ten koste van de bewoning op het platteland van West Brabant.

2. Het ontstaan en de ontwikkeling van het Markiezaat en Regio

De oudste bewoning

Het gebied rondom Bergen op Zoom ligt op de grens van de hogere Brabantse gronden en de lager gelegen terreinen van de Scheldedelta. Het hoger gelegen deel loopt naar het noorden geleidelijk af. Langs de lijn Ossendrecht-Halsteren is er een zeer steile overgang van het hoge naar het lage land. Dit fenomeen is reeds lang bekend onder de naam terrasrand of Zoom, tegenwoordig bekend onder de naam *De Brabantse Wal*.
Het hoogteverschil loopt op sommige plaatsen op tot wel 20 meter. Op het hoger gelegen deel komen rondom Bergen op Zoom, ten zuiden ervan en rondom Rucphen-Schijf stuifzandafzettingen voor die het gebied een duinreliëf bezorgden, waardoor plaatselijk grote hoogteverschillen voorkwamen. Het noordelijk deel van het latere Markiezaat lag aanzienlijk lager. Het zuidelijk gebied werd al in de 12e eeuw doorsneden door de Roosendaalse Vliet, de Wouwsebeek en enkele zijbeekjes. Uit archeologische vondsten is bekend dat er al sprake was van bewoning in de Romeinse tijd, al zijn er ook enkele kleinere vondsten gedaan uit de Brons- en IJzertijd (2000-800 voor Christus). Die laatste vondsten zijn nog te gering om van permanente bewoning te spreken. De Romeinen waren overigens al in de derde eeuw vertrokken, waarna de streek ontvolkt was. Pas in de 8e en 9e eeuw waren er in onze streek enkele boerderijen op de rand van de Brabantse Wal.
Volgens de jongste inzichten en gepubliceerde studies moeten we ervan uitgaan dat het gebied pas in de 11e en 12e eeuw in ontwikkeling is gekomen.
Hoe moeten we ons de situatie van toen voorstellen? We kunnen ervan uitgaan dat het land slechts dun bewoond was en dan nog voornamelijk langs de eerder genoemde terrasrand en langs de beekdalen. Waarschijnlijk trof men hier een grotendeels agrarische samenleving aan.

Er zijn nauwelijks geschreven bronnen over deze periode bewaard gebleven, slechts een tiental oorkonden over deze periode tot 1180. Ook zijn er tot op heden nog te weinig gedetailleerde bodemvondsten gedaan om een waarheidsgetrouw beeld te schetsen van de bewoningsgeschiedenis uit die periode. Daarbij komt nog dat vele bodemsporen in de 19e en 20e eeuw vernield zijn door bebossing, ruilverkavelingen en verstedelijking.
Voor de lager gelegen gebieden geldt bovendien dat vele overstromingen de bodemgesteldheid veranderd hebben. Zowel de vermeldingen in de geschreven bronnen als de schaarse archeologische vondsten wijzen erop dat Bergen op Zoom, Borgvliet, Hildernisse, Ossendrecht en de nederzetting Gageldonk onder Wouw, tot de oudste vestigingsplaatsen behoren in westelijk Noord-Brabant.

Van omstreeks 1250 of kort daarna dateren Gastel, Halsteren, Noordgeest, Wouw, Woensdrecht en Zuidgeest. De andere plaatsen binnen de heerlijkheid, later Markiezaat van Bergen op Zoom, zijn van

latere datum. Binnen dit gebied speelde al in de 13e eeuw de jonge, snel groeiende stad Bergen op Zoom een voortrekkende en stimulerende rol.

Tot het land van Breda
Het land van Bergen op Zoom maakte tot 1287 deel uit van de heerlijkheid Breda. In het land van Breda, dat globaal het grootste deel van het huidige West-Brabant omvatte, werd de scepter gezwaaid door de heren van Breda, achtereenvolgens:
- Gerard van Breda (overleden 1125), over wie weinig bekend is.
- Godfried I van Breda, die omstreeks 1160 kinderloos overleed en opgevolgd werd door zijn broer:
- Hendrik II van Breda.

In deze tijd werden deze adellijke heren aangeduid als van Breda-Schoten, omdat zij in beide plaatsen heerlijke rechten bezaten. Schoten is thans een gemeente in de Belgische provincie Antwerpen.
Hendrik II werd opgevolgd door zijn zoon: Godfried II van Breda, gehuwd met Ludgard van Perk, op zijn beurt opgevolgd door Godfried III van Breda, gehuwd met Mathilde van Bethune. Hij overleed in 1227.
Men kan stellen dat de heerlijkheid van Breda als rechtsgebied in deze periode ontstond. Tevoren was het land onbeperkt bezit van Godfried II die het omstreeks 1198 opdroeg aan de hertog van Brabant.
Godfried III ontving het land en de uitbreiding van dat gebied in leen van de hertog.
Zo ontstond de heerlijkheid Breda als hertogelijk leen dat als zodanig bleef bestaan tot 1795. De opvolging van vader op zoon als heer van Breda ging verder via:
- Godfried IV, in 1246 opgevolgd door zijn broer:
- Hendrik IV, opgevolgd door zijn zoon:
- Hendrik V, gehuwd met Sophia Berthout. Deze Hendrik V overleed in 1268. Zijn opvolging zal voor de verdere geschiedenis van onze streek van belang zijn en uiteindelijk resulteren in de scheiding van het land van Breda en dat van Bergen op Zoom in 1287. Door het vroegtijdig overlijden van Hendrik V van Breda - hij was pas 18 jaar - volgde zijn zuster Elisabeth hem in rechte op.
Zij trouwde omstreeks 1268 met Arnoud van Leuven, heer van Gaasbeek, familie van de hertogen van Brabant. Dit echtpaar had geen wettige kinderen. Naar het schijnt bezat Arnoud een natuurlijke dochter Aleidis genaamd, die nog leefde in 1287, maar in zijn opvolging geen rol speelde. Arnoud kreeg door zijn huwelijk met Elisabeth de titel heer van Breda.

1287, het jaar van de scheiding
Het kinderloos huwelijk van Arnoud van Leuven en Elisabeth van Breda veroorzaakte al voor hun overlijden een strijd tussen de mogelijke erfgenamen, die meenden recht te hebben op een deel van de erfenis. Die strijd ontbrandde in feite al na het overlijden van Elisabeth in 1281. Hierbij speelden twee erfgenamen een belangrijke rol: Raso van Gaveren-Liedekerke en Gerard van Wezemaal. Arnoud van Leuven trad na het overlijden van zijn vrouw Elisabeth als landsheer en als vruchtgebruiker van het land van Breda op tot aan zijn overlijden in 1287. Raso van Gaveren-Liedekerke was intussen aanspraak gaan maken op de titel heer van Breda.
De definitieve verdeling van het land van Breda werd door hertog Jan I van Brabant in een akte van 22 juni 1287 geregeld. Daarbij werd bepaald dat de erfenis in gelijke porties zou worden verdeeld en dat deze verdeling in zou gaan bij het overlijden van Arnoud. Deze overleed kort daarop: 30 juli 1287, zodat de verdelingsakte van kracht werd. In grote lijnen komt het erop neer dat Raso het gebied kreeg dat globaal overeenkomt met de latere Baronie van Breda en Gerard de stad Bergen op Zoom met omgeving, het dorp Wouw en de heerlijkheden Woensdrecht en Ossendrecht en de daarbij behorende woeste gronden.
Ook kregen zij beiden het bestuur over een gezamenlijk gebied: het gemene land. Hierin lagen onder meer Steenbergen, Oud Gastel, Oudenbosch, Hoeven en de daarbij behorende woeste en onbedijkte gebieden. De heerlijkheid van Bergen op Zoom was aldus een feit. Gerard van Wezemaal werd hiervan de eerste heer. Dat betekende voor hem een belangrijke uitbreiding van zijn bezit en machtsgebied.
Hij was de zoon van Arnoud II van Wezemaal en Beatrix van Breda; zijn geboortedatum is niet bekend, maar die moet vóór 1253 gelegen zijn omdat hij met zijn broer Godfried genoemd staat in een oorkonde uit 1253. Zijn familie had bezittingen in Wezemaal, Oplinter, Westerlo, Tongerlo, Oolen, Herselt en Kwabeke. Van zijn vader verwierf Gerard de heerlijkheden Herselt en Kwabeke. Hij is overleden tussen augustus 1308 en 12 maart 1309. Met wie hij getrouwd was is niet bekend. Hij had ten minste drie kinderen, te weten:
1 Arnoud of Arnold;

2 Gerard, later heer van Schoten en Merksem, overleden ca. 1348;
3 Godfried, later heer van Sluizen (bij Tienen, België).

Ondanks het feit dat Gerard van Wezemaal al in een oorkonde uit 1281 genoemd staat als heer van Bergen op Zoom, (wat hij overigens in 1287 officieel werd), voerde hij deze titel niet op zijn zegel. Daarop staat hij als ridder te paard afgebeeld met het randschrift: 'S: Gerardi de Wesemale, DNI: de Woude Militis', hetgeen betekent: zegel van Gerard van Wesemale, heer van Wouw, ridder. Kennelijk vond hij de heerlijkheid Wouw belangrijker dan Bergen op Zoom. En misschien was het dat ook wel. In Wouw had hij immers een kasteel, waar hij met zijn gezin verbleef en bescherming vond, terwijl hij in de stad Bergen op Zoom geen vergelijkbare woning had. Geen van zijn opvolgers zou de titel 'heer van Wouw' nog afzonderlijk voeren.

De heerlijkheid en het gemene land
Wat hoorde nu tot de heerlijkheid Bergen op Zoom, die later tot Markiezaat zou worden verheven en wat was dat gemene land?
De heerlijkheid werd gevormd door plaatsen met ieder een eigen relatie tot de heer van Bergen op Zoom. De bestuurlijke constellatie was mede door het bestaan van het leenstelsel tamelijk ingewikkeld.
Door het aankopen van heerlijke rechten, het verdelen van het 'gemene land', strijd om betwiste gebieden, bedijkingen, doorliep de heerlijkheid en later het Markiezaat een woelige maar vooral ingewikkelde geschiedenis. Het gebied onderging daardoor vele veranderingen. Om het verhaal niet al te ingewikkeld te maken, worden de afzonderlijke onderdelen van de heerlijkheid hierna opgesomd, waarbij onderscheid gemaakt wordt tussen de situatie vóór en na 1458. In dat jaar werd het tot dan toe gezamenlijk beheerde gebied verdeeld tussen de heer van Bergen op Zoom en die van Breda.

Rechtstreeks onder de heer van Bergen op Zoom vielen:
1 *Bergen op Zoom*. Tot het rechtsgebied van de stad behoorde ook de Buitenpoorterij (het landelijk gebied buiten de vestingwallen).
2 *De polder Het Zuidland* ten zuiden van de stad.
3 *Het gehucht Zuidgeest* ten zuiden van de stad en van Borgvliet.
4 *Het gehucht Noordgeest* ten noorden van de stad.
5 *Het dorp Halsteren*.
6 *Het dorp Putte*.
7 *De heerlijkheid Wouw*, waartoe behalve het gebied van de tegenwoordige gemeente ook delen van Roosendaal, Rucphen en Voornseinde en een strook van de tegenwoordige gemeente Hoeven behoorden.
8 *Rucphen*, dat in 1287 nog een wildernis was, behoorde waarschijnlijk onder Wouw.
9 *Zegge*, dat in de 13e eeuw nog de naam 'De moeren boven Kalsdonk' droeg.
10 *Voornseinde* onder de parochie Sprundel.
11 *Moerstraten*, tot 1810 een afzonderlijk rechtsgebied.

Omdat volgens de verdelingsakte van 1287 de heren van Breda en van Bergen op Zoom gelijkelijk in de erfenis zouden delen, werd een deel van dat bezit gezamenlijk eigendom, waarover beide heren samen het gezag uitoefenden en waaruit zij beiden inkomsten trokken. Men noemde dit 'het Gemeyne land van Breda en Bergen op Zoom' of het gemene land. Dit land strekte zich uit over Oud en Nieuw Gastel, Hoeven, Oudenbosch en over delen van Roosendaal, Steenbergen en Wouw. Ook het gedeelte ten noorden van de Mark en de Dintel, dat toen nog onbedijkt was, viel hieronder. Behalve het gemene land waren er nog enkele heerlijkheden die een bijzondere positie innamen ten opzichte van de heer van Bergen op Zoom: de zogenaamde Bergen-op-Zoomse lenen. Dat hield in dat deze gebieden eigen heren kenden die deze bezittingen in leen ontvingen van de heer van Bergen op Zoom. In ruil daarvoor kreeg de heer van Bergen op Zoom een aantal rechten en inkomsten, terwijl ook tal van rechten uitgeoefend werden door de plaatselijke heren.
Deze gebieden waren:
1 de heerlijkheid Woensdrecht;
2 de heerlijkheid Hoogerheide;
3 de heerlijkheid Calfven, grenzend aan het gebied van Ossendrecht.
4 de heerlijkheid Ossendrecht;
5 de heerlijkheid Hildernisse, ten zuiden van Borgvliet;
6 de polder Witte Moer ten zuiden van Hildernisse;

7 de polder Heveland, tussen Borgvliet en Hildernisse;
8 Heer Boudewijnspolder, in de oudste vermelding ‘Polre’ of ‘Polder’ genoemd: deze polder lag ten westen van Halsteren;
9 de polder Het Noordland, ten noorden van de Stad Bergen op Zoom.

Andere gebieden met een bijzondere positie waren die plaatsen waar kloosters door hun bezit het gezag uitoefenden met behoud van de hoge heerlijkheid voor de heer van Bergen op Zoom, zoals te:
1 Huijbergen door het klooster van de Wilhelmieten;
2 deel van Oudenbosch door de abdij van Sint Bernaards aan de Schelde;
3 Hoeven, door dezelfde abdij;
4 Sint Maartenspolder, eveneens door dezelfde abdij.
Tot zover de beginsituatie van de heerlijkheid in 1287. Deze situatie bleef in grote lijnen bestaan tot 1458.

De groei van de heerlijkheid
De heerlijkheid maakte sinds 1287 een groeiproces door. Bepalende factoren hierbij waren in eerste instantie de uitgifte van woeste gronden, de verdeling van het gemeenschappelijke land in 1458, de bedijkingen en de aankoop van heerlijkheden. De situatie in 1287 was niet duidelijk begrensd. Krachtens de verdelingsakte kreeg Gerard van Wezemaal de heerlijkheid Bergen op Zoom, die kleiner was dan het land van Breda. Naar het noorden was het land niet scherp begrensd. Dat nog grotendeels onbedijkt gebied onderging onder invloed van het water regelmatig veranderingen. Toch werd dit gebied in de latere periode van belang.
Na bedijking ontstonden er kleigebieden waar de heer van Bergen op Zoom belangrijke inkomsten uit kon verwerven.
Al in de 13e eeuw waren er nederzettingen gesticht na inpoldering van gebieden zoals Heer Boudenspolder en het Noordland en het Zuidland bij Bergen op Zoom; polders onder Borgvliet, Hildernisse, Woensdrecht en Ossendrecht; in het gezamenlijk bestuurde gebied voornamelijk onder Steenbergen.
In de 14e eeuw namen deze bedijkingen toe, zowel onder Halsteren (Oud Beymoer, 1319) als onder Steenbergen (Oud Kromwiel). Daarbij kwamen de uitgiften van woeste gronden, waar na ontginning verschillende plaatsen zijn gesticht. We mogen hierbij denken aan Voornseinde, Rucphen en Zegge. De belangrijkste aanwinst in de volgende periode werd zonder twijfel gevormd door de verdeling van het ‘gemene land’ in 1458.
Meer dan anderhalve eeuw hadden de heren van Breda en Bergen op Zoom een gebied samen bestuurd. Mede door bedijkingen werd dit gebied, en de daaruit voor hen voortvloeiende inkomsten, steeds belangrijker. Omdat in de verdelingsakte van 1287 niet precies stond aangegeven wie welk gebied zou krijgen, werd er toen een soort arbitragecommissie ingesteld, die in de jaren 1287-1290 met voorstellen kwam. Om beide heren van gelijke waarde te voorzien kwam het voorstel om een gedeelte van het gebied gezamenlijk te besturen. Dit gebied nu kwam in 1458 voor een definitieve scheiding in aanmerking.
Aan de heer van Breda werden toebedeeld:
1 de stad Steenbergen, met wat daarbij hoorde;
2 het gebied van Roosendaal en dat deel van Wouw dat tot dusverre gezamenlijk bestuurd was.

De heer van Bergen op Zoom kreeg:
1 Oudenbosch;
2 Oud Gastel;
3 Hoeven;
4 onbedijkt gebied van Sint Maartenspolder, Nieuw Gastel, Standdaarbuiten, Fijnaart, Heijningen en Willemstad.
In de verdelingsakten werden nog nadere bepalingen opgenomen over de grenzen, de loop van de rivieren, de rechtsmacht van de schepenbanken, de rechten en particuliere bezittingen van beide heren in elkaars gebied, het vervoer van arrestanten over elkaars grondgebied enz. Tenslotte werd bepaald dat de heer van Breda jaarlijks een bedrag moest betalen aan de heer van Bergen op Zoom, omdat de heerlijkheid Breda meer opleverde dan de heerlijkheid Bergen op Zoom.
Na 1458 breekt een periode aan waarin de heerlijkheid tot verdere uitgroei kwam door bedijkingen en aankopen van heerlijke rechten.
In 1480 verwierf de heer van Bergen op Zoom een deel van het versnipperd gelegen gebied van de heerlijkheid Gageldonk, tot dusverre een hertogelijke enclave in zijn gebied. Hij kocht dat deel dat in het

gebied van Wouw was gelegen en verenigde het met de heerlijkheid. In 1483 liet hij Sint Maartenspolder tussen Hoeven en Oudenbosch bedijken. De heerlijke rechten van Woensdrecht waren in 1250 door de heer van Breda in leen gegeven aan de heer van Kruyningen. De heer van Bergen op Zoom kocht deze rechten in 1492 af en kon dit land met het domein van de heren van Bergen op Zoom verenigen.
De heerlijkheid Ossendrecht was in 1277 aan Nicolaas van Cats in leen gegeven. Door vererving viel deze heerlijkheid in twee helften uiteen, waarvan de heer van Bergen op Zoom in 1503 de ene helft kocht. Dat het bestuur lange tijd door twee heren werd uitgeoefend gaf uiteraard aanleiding tot veel geschillen. In 1761 kwam ook de andere helft aan de heer (toen markies) van Bergen op Zoom.
In 1525 vond de bedijking van Standdaarbuiten plaats. Het gebied was als gorzengebied voor de heer aantrekkelijk om tot ontwikkeling te brengen. Het dorp kreeg vier jaar later een eigen bestuur (schepenbank). De markies stichtte er een parochiekerk en liet kleinere polders bedijken, waarvan de voornaamste de Mancia Winterpolder is. En zo was een heerlijkheid tot stand gekomen die uit twee grote, van elkaar gescheiden, gebieden bestond. Deze heerlijkheid werd in 1533 door keizer Karel V tot markgraafschap verheven. Toen ontstond de naam het Markiezaat van Bergen op Zoom.

Naar een nieuwe tijd
Nadat in 1533 de heerlijkheid tot Markiezaat was verheven, brak er voor dit gewest een nieuwe tijd aan die enerzijds veel spanningen door de vele oorlogen en anderzijds grote waterstaatkundige en vestingbouwkundige werken met zich meebracht. Zowel voor de stad als voor het platteland kwam er een einde aan de periode van rust en economische bloei. In de stad Bergen op Zoom kwam een einde aan de welvaart die het gevolg was van de belangrijke jaarmarkten. Het platteland en de daar gelegen dorpen kregen veel te lijden van de vele oorlogen.
In de 16e eeuw werden er belangrijke bedijkingen ter hand genomen waardoor enkele dorpen tot ontwikkeling kwamen: Fijnaart in 1547, Heer Jansland of Nieuw Gastel in 1551. Standdaarbuiten was al in 1525 bedijkt. De heer van Bergen op Zoom had in 1504 zijn bezit uitgebreid door de aankoop van de halve heerlijkheid van Ossendrecht.
In 1563 werd het gors Ruigenhil bedijkt, het daar gebouwde dorp is later omgedoopt tot Willemstad.
In 1568 brak de oorlog uit die na 80 jaar met de Vrede van Munster tot een einde zou komen. Het gevolg van deze oorlog was dat de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden van elkaar werden gescheiden, waardoor het Markiezaat veranderde in een grensgebied dat bij de oorlogshandelingen vaak de eerste klap opliep.
Er begon een militaire periode die pas in onze eeuw zou eindigen. Verschillende plaatsen werden van vestingwerken voorzien: Bergen op Zoom, Steenbergen, Willemstad.
Er werd een verdedigingslinie aangelegd tussen Steenbergen en Bergen op Zoom waarbij het lager gelegen land in tijden van dreiging onder water kon worden gezet. Bergen op Zoom werd een garnizoensstad waar het garnizoen soms talrijker was dan het aantal inwoners. Bergen op Zoom koos al in het begin van de oorlog (1577) de zijde van de opstandelingen en bleef gedurende de hele Tachtigjarige Oorlog aan de Staatse zijde, terwijl het omliggende land nog onder Spaans bewind bleef. De Vrede van Munster in 1648 had tot gevolg dat de soevereiniteit over het Markiezaat werd overgedragen aan de Staten-Generaal.

Het Markiezaat in de 18e eeuw

De markiezen moesten toestaan dat het land mede bestuurd werd vanuit Den Haag door de Staten-Generaal en voor militaire zaken door de Raad van State.
Ondanks de oorlogstoestanden gingen de bedijkingswerkzaamheden gewoon door. In 1583 werd Heijningen bedijkt. In hetzelfde jaar gingen ten gevolge van de oorlogshandelingen (het onder water zetten) de Glymespolder, het Onze Lievevrouweland en der Jannenland onder Halsteren en de polder Heer Jansland onder Gastel geheel verloren. De laatste polder werd al in 1595/1596 herbedijkt.
Door overstroming gingen de polders het Zuidland onder Bergen op Zoom en Hildernisse al eerder verloren.
In het laatste kwart van de 16e eeuw werden nog een aantal gorzen onder Fijnaart bedijkt (Dorpsgors, Appelaar en Schuddebeurs).
Ten tijde van het Twaalfjarig Bestand van 1609-1621 werd het Nieuweland of Mancia Winterpolder onder Standdaarbuiten bedijkt. Ook de bedijkingswerkzaambeden onder Fijnaart gingen toen verder (onder andere Molengors, Slobbegors en Nieuwe Appelaar). Het dorp en de polder Ruigenhil ging echter voor het Markiezaat verloren. Prins Willem van Oranje nam het initiatief voor de omwalling van het dorp. Zijn zoon prins Maurits verleende het in 1586 stedelijke rechten en doopte de plaats om tot Willemstad, naar zijn vader Willem van Oranje. De strijd tussen Maurits en de markiezin werd in 1615 beslist. De Raad van Brabant wees Willemstad aan de prins van Oranje toe. De markiezin behield de tienden in de polder Ruigenhil.
In 1611 werden de Beymoerenpolders onder Halsteren herbedijkt. In 1621 werd de oorlog hervat. Dit had onmiddellijk gevolgen voor stad en land van Bergen op Zoom. De stad werd in 1622 door het Spaanse leger onder leiding van Spinola belegerd. De stad kon standhouden; voor de bevolking op het platteland

had deze belegering wel nadelige gevolgen. De doortrekkende legers plunderden vele boerderijen en dorpen. Waar kampementen werden opgeslagen, bleef van de akkers maar weinig over.
Na afloop van de belegering konden de boeren de loopgraven en aarden wallen verwijderen en perceelscheidingen herstellen. Daar kwam na 1628 bij dat vele landerijen onder water gezet werden in het kader van de verdedigingslinie tussen Steenbergen en Bergen op Zoom. De schade aan landbouwgrond was dan nog jaren later merkbaar.
De bedijkingen werden na 1658 weer voortgezet: onder andere de Henriëttepolder en Elisabethpolder onder Fijnaart, de herbedijking van de Oud-Glymespolder onder Halsteren in 1688 en de bedijking van de Auvergnepolder in 1692. Ook werden de ondergelopen polders onder Woensdrecht weer bedijkt in de jaren 1685-1687, alsmede de Noordpolder van Ossendrecht in 1685. Deze werkzaamheden en het herstel van de oorlogsschade eisten grote investeringen. Ook in de 18e eeuw had het gebied nog te lijden van oorlogshandelingen, waarbij de belegering en inname van Bergen op Zoom in 1747 een waar dieptepunt vormden. Toch kon de markies zijn gebied in de 18e eeuw nog aanzienlijk uitbreiden door de herbedijking van de polder het Noordland onder Woensdrecht (de Prins Karelspolder), de bedijking van de Sabina-Henricapolder onder Heijningen in 1784, de Augustapolder onder Borgvliet in 1787 en door aankoop van de andere helft van de heerlijkheid Ossendrecht in 1761, van de heerlijke rechten over Huijbergen in 1758, heerlijkheid Hoogerheide en tenslotte die van Calfven in 1773. Zo ontstond het gebied dat tot 1795 verenigd was tot het Markiezaat van Bergen op Zoom.

1795, het einde van een regionaal verband
De komst van de Franse revolutionaire troepen in ons land in 1795 bracht verandering en maakte een einde aan het gezag van de markies. De domeinen van de markies werden bij die van de Franse Republiek gevoegd. Bij het Haags Verdrag van 16 mei 1795 stond de Franse Republiek de soevereiniteit over Noord-Brabant af aan de Staten-Generaal. De domeinen van de markies werden in 1800 aan de Bataafse Republiek verkocht. De erfgenamen van de in 1799 overleden markies Karel Philip Theodoor kregen in 1801 een schadevergoeding van maar liefst anderhalf miljoen gulden, ook toen een erg groot bedrag.
Daardoor gingen de markgrafelijke bezittingen definitief over naar de Staat der Nederlanden. De administratie over deze goederen werd tot 1810 gevoerd door de zogeheten Commissie van Breda, een commissie die te Breda zetelde en belast was met de regeling en later het beheer over de in beslag genomen domeinen in Noord-Brabant.
De meeste bezittingen werden in de loop der 19e eeuw door de staat verkocht.
Het gebied van het voormalige Markiezaat werd in de tijd van de Bataafse Republiek (1795-1806) ingedeeld bij het departement van de Schelde en de Maas, waartoe ook een groot deel van de Baronie en de huidige provincie Zeeland behoorden. Deze indeling was het gevolg van de nieuwe staatsregeling van 1798, die een einde maakte aan de oude provinciegrenzen en -namen. Het land werd toen in acht departementen verdeeld. Van 1800-1810 was het gebied ingedeeld bij het Departement Brabant.
De inlijving van het Koninkrijk Holland bij het Franse keizerrijk in 1810 bracht de volgende verandering: het land werd verdeeld in departementen die de namen kregen van de riviernamen. West-Brabant werd ingedeeld bij het arrondissement Breda van het Departement des Deux Nethes.

De 19e eeuw, op weg naar een onderlinge strijd in de regio
Na 1814 brak een tijd aan die in vele opzichten totaal anders was dan voorheen. De tijd van soevereine vorsten en plaatselijke heren was voorbij. De groei naar een democratische samenleving was ingezet. De dorpen en steden waren nu gelijkberechtigde gemeenten. Iedere plaats had dezelfde kansen om tot ontwikkeling te komen. De steden in het Westbrabantse gebied hadden geen bevoorrechte positie meer. Administratief hoorde het gebied van het voormalige Markiezaat onder het arrondissement Breda. In 1815 was de provincie Noord-Brabant een feit geworden.
De rechterlijke indeling was enigszins anders. Breda was de hoofdplaats van het arrondissement en werd dientengevolge de vestigingsplaats van de rechtbank. Kantongerechten kwamen er in Bergen op Zoom, Oudenbosch en Zevenbergen. Dat van Oudenbosch ging in 1877 over naar Zevenbergen.
De kerkelijke indeling onderging eveneens veranderingen. De rooms-katholieke eredienst kon weer openlijk in stad en land worden uitgeoefend. De parochies waren verenigd in dekenaten die ressorteerden onder het apostolisch Vicariaat van Breda, dat in 1853 werd verheven tot bisdom.
De meeste hervormde gemeenten behoorden tot de classis Bergen op Zoom-Tholen, die deel uitmaakte van de Zeeuwse synode. In 1816 werd de Bergse gemeente, samen met die van Halsteren, Kruisland, Roosendaal, Steenbergen, Ossendrecht, Nieuw Vossemeer en Wouw ingedeeld bij de classis Breda. De

genoemde gemeenten vormden de ring Bergen op Zoom.
De 19e eeuw wordt gekenmerkt door vele ingrijpende veranderingen. Er kwamen vele nieuwe wetten die deze veranderingen mogelijk maakten; grondwetten in 1814, 1815, 1840 en 1848, de Provinciale Wet in 1850 en de Gemeentewet in 1851.
De aanleg van wegen en spoorverbindingen, de Industriële Revolutie, de invoering van sociale wetten en de betere gezondheidszorg vormden de basis voor de welvaart van de 20e eeuw. Mede door deze feiten groeide de bevolking. De drie grootste gemeenten in West-Brabant bereikten in 1900 bijna een verdrievoudiging van het aantal inwoners. Alleen Steenbergen bleef in deze groei wat achter.

Gemeentelijke indeling 2014

Naar nieuwe regionale samenwerking
De vele nieuwe ontwikkelingen die in de 19e eeuw waren ingezet, veroorzaakten een onderlinge concurrentiestrijd tussen verschillende gemeenten. Die strijd werd na 1900 zeker niet minder. Toch vond men uiteindelijk vormen van samenwerking die tenslotte resulteerden in de oprichting van het Streekgewest Westelijk Noord-Brabant.
Na de negatieve gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog en de watersnoodramp van 1953, kwam er een nieuw positivisme over West-Brabant, dat vooral tot uiting kwam in de streekplannen.
Het eerste plan na de Tweede Wereldoorlog heette dan ook het Welvaartsplan 1947. In de jaren 50 van de vorige eeuw zag men deze streek als een opbloeiende schakel in het ‘Nieuwe Westen’ tussen de grote industriegebieden van de Randstad en het Scheldebekken.

Deze gunstige ligging was er de oorzaak van dat bijna iedere gemeente grootse plannen liet ontwikkelen, daarbij gesteund door de provinciale plannenmakers. West-Brabant zat immers in de lift. Voor het gebied van West-Brabant (met uitzondering van de regio Breda) verwachtte men een bevolkingstoename tot 300.000 inwoners in 1980. In werkelijkheid kwam dat cijfer op ca. 200.000, waaruit het optimisme uit de jaren ’50 blijkt.

3. Verschillende dorpstypen

In het West-Brabantse land liggen een groot aantal dorpen die onderling nogal grote verschillen vertonen. Er zijn oude dorpen op de hoger gelegen gronden die een lange geschiedenis kennen en er zijn dorpen in de lager gelegen gebieden, vaak ontstaan na inpolderingen. Het is opvallend hoe deze twee groepen in vorm van elkaar verschillen.

We kunnen in het gebied van het Markiezaat een aantal dorpstypen onderscheiden:

a) typen met een marktveld
b) typen met een dorpsstraat
c) typen met een voorstraat
d) nieuwe dorpen

Het eerste type (met een marktveld) zijn overwegend ook de oudste nederzettingen, waarbij de bebouwing groeide rond een centraal marktveld. Vaak zijn hier de belangrijkste maatschappelijke en economische functies gevestigd. Denk hierbij aan de kerk, een raadhuis en een marktplaats. In feite zijn Bergen op Zoom en Steenbergen zo als dorp ontstaan en later tot stad uitgegroeid. Maar ook dorpen als Wouw en Oud-Gastel worden tot dit dorpstype gerekend.

Het tweede type met een Dorpsstraat als centrale plek voor de belangrijkste functies vind men over het algemeen op de hoger gelegen gronden. Meestal ook dorpen met een lange geschiedenis, zoals Halsteren, Nispen, Ossendrecht en Woensdrecht.

Het derde type heeft een Voorstraat als centrum. De Voorstraat is aangelegd als straat die aan de ene kant loodrecht uitkomt op een dijk en aan de andere kant op een plein waarop een kerk en een kerkhof geprojecteerd zijn. Dit type komt ook veel voor op het Zuid Hollandse eiland Overflakkee en wordt daardoor ook wel het Flakkeese dorpsplan genoemd. De West Brabantse dorpen van dit type liggen veelal in gebieden die ontstaan zijn door inpolderingen in de zestiende en zeventiende eeuw. Mooie voorbeelden hiervan zijn Fijnaart, Standdaarbuiten, Dinteloord, Klundert en vooral Ruijgenhil, later Willemstad genoemd.

Het vierde type bestaat uit nieuwe dorpen die later de status van dorp kregen maar in feite zijn ontstaan uit een planologische ingreep of op initiatief van een bestuur of een parochie. Zo is St.Willebrord gesticht op initiatief van Pastoor Bastiaansen. De dorpskern werd vormgegeven rond de kerk en het processiepark. Een ander voorbeeld is Nieuw-Borgvliet, dat in de negentiende eeuw ontstond rondom de nieuw gebouwde kerk van Sint Antonius Abt. Oorspronkelijk heette Nieuw Borgvliet het 'nieuw dorp'.

Maar ook De Heen, Stampersgat en Noordhoek zijn nieuwe dorpen, ontstaan door de stichting of uitbreiding van een parochie en de bouw van een parochiekerk.

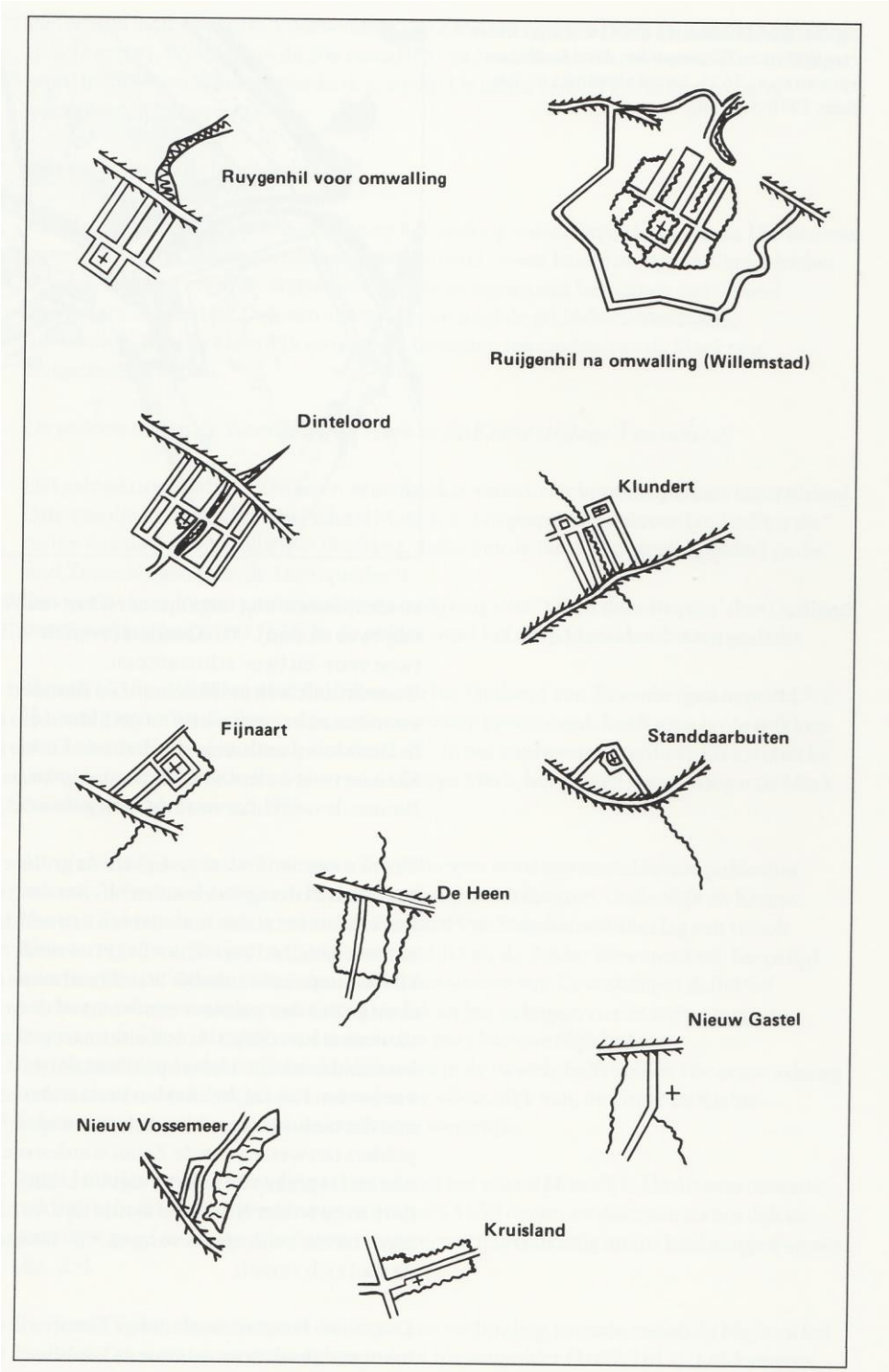

Dorpen van het voorstraat-type

4. Toponiemen en veldnamen

In deze module zijn we verschillende toponiemen en veldnamen tegengekomen. Onder de aanduiding toponiem wordt de eigennaam van een geografische entiteit verstaan. Anders gezegd, niet alleen de naam van een stad, plaats of dorp is een toponiem, maar ook de naam van een landschapselement zoals een rivier, eiland, polder, moerasgebied, nederzetting of zelfs een stuk land met of zonder boerderij.

Beknopt overzicht van toponiemen in het Markiezaat van Bergen op Zoom:

Aan ’t Felt
Ackerven
Agger
Amer
Appelaar
Auvergnepolder
Baarlebos
Barlake
Beijmoeren
Belru (Balrouw)
Bloemendaal
Bloempjesven
Bovendonk
Calfven
Caterspolder
De Assemburgh
De Grote en Kleine Meer
De Kooi
Dintel
Dorlicht
Dorpsgors
Eendenkooi
Elisbethpolder
Emaus
Geestakkers
Glymespolder
Groot en Klein Lindonk
Halderberg
Heense Molen
Heer Jansland
Heimolen
Henriettepolder
Het Vagevuur
Heveland
Hildernisse
Hinkelenoord
Hoevense Beemden
Hogerwerfpolder
Hoogerwaardpolder
Jannenland
Juffrouwenpolder
Kijk Uit
Kladde
Kleyn Amsterdam
Klundert
Klutsdorp
Koopal
Korteven
Krammer
Langendijk
Lepelstraat
Lindonk
Looikens Akker
Mancia Winterpolder
Mancia Zomerpolder
Mark
Meeven
Meir
Melanen
Middelmere
Molengors
Mooie Keene
Mussepot
Nederheide
Niervaart
Nieuwe Warande
Nieuwenbosch
Noordgeest
Noordhoek
Onderstal
Oostelaar
Oostmoer
Op den Triest
Oude Molen (Halsteren)
Oude Turfvaart
Oudemolen (Fijnaart)
Oudland
Overste Mere
Pagnevaart
Polder
Prins Karelspolder
Prinsenland
Roversbergh
Ruigenhil
Saafsels
Sabina-Henricapolder
Schijf
Schijf
Schooyersheyke
Schuddebeurs
Seppe
Sint Maartenspolder
Slobbegors
Stampersgat
Steenpaal
Stoutersgat
Theodoruspolder
Torenpolder (Grote en Kleine)
Valkenberg
Van den Eyndepolder
Van der Duynspolder
Vancputte
Veerleven
Vijdtpolder
Visserskreek
Vlettevaart
Vliet
Volkerak
Voornseinde
Vrouw Jacobsland
Wasven
Westelaar
Witte Moer
Zegge
Zuidpolder
Zwingelspaan

Les 2

1. Dorpen in het noord- en oostkwartier

Bosschenhoofd-Seppe
De naam Bosschenhoofd verwijst naar de moernering of turfwinning. De gestoken turf werd gedroogd voor die per schuit of vlet vervoerd werd. In eerste instantie ging de turf naar een centrale opslagplaats of hoofd en vandaar in grotere schepen naar de plaats van bestemming. Binnen het moergebied transporteerde men de turf via vaarten of turfvaarten, die men ook wel riolen noemde. In de Middeleeuwen was er een dergelijke opslagplaats te Bosschenhoofd, dat aan de rand van een belangrijk moergebied lag. Als kerkdorp dateert de plaats uit de tweede helft van de 19e eeuw. De in 1886 gebouwde kerk is in 1928 vervangen door een nieuw gebouw, ontworpen door architect W. te Riele, die in dezelfde periode het ontwerp leverde voor de Sint Antoniuskerk te Nieuw Borgvliet onder Bergen op Zoom. Beide kerken werden in oktober 1944 bij de bevrijding vernield, beide ten gevolge van Duitse springladingen, door de terugtrekkende vijandelijke legers tot ontploffing gebracht.

Dinteloord en Prinsenland
Tussen de Dintel aan de noordkant, de Krammer en het Volkerak aan de westkant en de Roosendaalse en Steenbergse Vliet aan de zuidkant liggen het dorp en de polder van de gemeente Dinteloord en Prinsenland. Als een van Steenbergen afgescheiden gebied, werd in 1605 op initiatief van prins Filips Willem van Oranje de Oude Prinsenlandse Polder bedijkt. Naar hem werd de polder Prinsenland genoemd. Hij was de oudste zoon van prins Willem I van Oranje. Direct na de inpoldering nam prins Filips Willem ook het initiatief tot de stichting van het dorp Dinteloord. Het huidige dorp beslaat een poldergebied dat in verschillende fasen tussen 1605 en 1823 is ingedijkt.

Fijnaart en Heijningen
De jongste plaatsen binnen het Markiezaat zijn ongetwijfeld Fijnaart en Heijningen. Beide plaatsen werden in 1810 samengevoegd tot de gemeente Fijnaart en Heijningen, die behalve de genoemde plaatsen ook de buurtschappen Oudemolen en Zwingelspaan omvat.
De plaats wordt door verschillende wateren omgeven, o.a. de Dintel/Mark, de Keenehaven en het Hellegat/Volkerak. De dorpen worden gekenschetst door een typisch polderlandschap. Zowel Fijnaart als Heijningen zijn in de 16e eeuw na inpoldering tot stand gekomen.
Bij de verdeling van het ‘gemene land’ tussen de heren van Bergen op Zoom en Breda in 1458 werd het gebied aan de eerstgenoemde toebedeeld. Wel bezat de abdij van Sint Bernaards te Hemiksem aan de Schelde enkele rechten, waarover met markiezin Jacqueline van Croy een overeenkomst werd gesloten. Deze overeenkomst was nodig om het gebied ter bedijking uit te kunnen geven. De voorbereidingen hiertoe werden in 1546 getroffen, al duurde het nog tot 1548 voor de werkzaamheden een aanvang namen. De markiezin Jacqueline van Croy was weduwe van Antonius van Glymes, die in 1541 was overleden.
Sinds 1542 had zij het bewind over het Markiezaat. Zij gaf het land ‘die Fiinre’ uit om te bedijken. Sindsdien heet deze polder ‘Vrouwe Jacobsland, alias den Fijnaart’, naar haar voornaam Jacoba of Jacqueline. De polder die toen werd bedijkt was ruim 800 ha groot. Thans heet deze de Oude Fijnaartpolder.
In 1549 bouwde men een voorlopig kerkgebouw, dat twee jaar nadien is vervangen door een nieuw gemetseld gebouw, dat grotendeels werd samengesteld uit bouwmaterialen die van een slooppand in Breda afkomstig waren. De patroonheilige van het dorp was Sint Jacobus de Meerdere; deze heilige lag begraven in Santiago de Compostela (in Noord-Spanje) en die stad was in de Middeleeuwen als bedevaartsoord zeer populair.

Wapensteen Fijnaart

Hoeven
De meest oostelijke plaats in het Markiezaat is de gemeente Hoeven. Veel dorpen in het West-Brabantse gebied liggen of op de klei- of op de zandgronden. Hoeven strekt zich op beide uit. Het zuidelijke deel van Hoeven ligt op de zandgrond en is erg bosrijk, het noordelijk deel beslaat de polders de Hoevense Beemden en de Sint Maartenspolder
Hoeven is in de tweede helft van de 13e eeuw ontstaan. In sommige artikelen over Hoeven wordt het jaar 1282 als eerste bestaansjaar genoemd. Dat jaartal is ontleend aan een akte waarbij Arnoud van Leuven en Elisabeth van Breda, heer en vrouwe van Breda, een gebied van 100 'hoeven' (toen dat een oppervlaktemaat) overdragen aan de abdij van Sint Bernaards te Hemiksem aan de Schelde (B). De abdij verwierf echter al in 1277 uitgebreide gronden onder Hoeven. De naam Halderberg komt in 1268 voor. Het gebied was toen nauwelijks bewoond en bestond voor het grootste deel uit woeste veengronden en ontoegankelijke moerassen. Te midden hiervan lagen enkele hoger gelegen terreinen die als eerste bewoond werden, onder andere Halderberg en Bovendonk. De namen treffen we thans nog aan in straatnamen. De naam Halderberg(en) is bij de herindeling van 1997 voor de nieuwe gemeente gekozen. Op Bovendonk (Boven op de Donk) bouwden de monniken van de abdij van Sint Bernaards een grote hoeve of Uithof, een soort dependance van de abdij. Vandaar zorgden de paters en lekenbroeders voor de ontginning van de streek.
Na de verdeling van het gemene land in 1458 kwam Hoeven onder de Heerlijkheid, later Markiezaat van Bergen op Zoom.

Nieuw Vossemeer
Vosmeer was een 15e-eeuwse Zeeuwse ambachtsheerlijkheid. De markies van Bergen op Zoom had tot 1580 wel een deel van de heerlijkheid in bezit. In de Franse tijd werd Nieuw Vossemeer gescheiden van het Zeeuwse Oud Vossemeer. Sindsdien hoort het dorp tot de provincie Noord-Brabant. De oude kern van het dorp Nieuw Vossemeer is goed bewaard gebleven. De plaats aan het Schelde-Rijnkanaal dankt haar bekendheid vooral aan de schrijver A.M. de Jong.
Het silhouet van het dorp wordt voor een belangrijk deel bepaald door de in 1873 gebouwde rooms-katholieke kerk met de ranke toren. Deze aan Sint Jan de Doper gewijde kerk is ontworpen door de uit Bergen op Zoom afkomstige architect C.P. van Genk. De Hervormde kerk aan de Voorstraat is bijzonder fraai gelegen. Het eenvoudige zaalkerkje is gebouwd in 1649 en in 1849 hersteld, waarbij een classicistische voorgevel werd opgetrokken, die in 1969 echter is afgebroken. Toen is een reconstructie gemaakt van de oorspronkelijke gevel en is het 17e-eeuwse torentje herbouwd.

Oud Gastel
Het dorp Oud Gastel heeft twee woonkernen: Oud Gastel en Stampersgat. Het oostelijk deel van het dorp, tevens het oudst bewoonde deel, ligt op zandgrond en is omgeven door het kleigebied van de polder van Nieuw Gastel. Hoewel Oud Gastel een van de oudste dorpen in West-Brabant genoemd

mag worden, heeft het dorp helaas veel van zijn vroegere schoonheid verloren. De naam van de voormalige gemeente (Oud en Nieuw Gastel) geeft al aan dat er twee nederzettingen bestonden: Oud Gastel en het latere Heerjansland of Nieuw Gastel. Dit laatste is het poldergebied aan de noordkant van het dorp, waar zich later het dorp Stampersgat ontwikkelde.
Toen na het overlijden van de heer van Breda, Arnoud van Leuven, het land verdeeld werd tussen Breda en Bergen op Zoom, kwam Gastel in het gemene land te liggen en werd dus door de heren van Breda en Bergen op Zoom gezamenlijk bestuurd. Van de parochie Gastel werd het gebied van Hoeven in 1310 en dat van Oudenbosch in 1358 afgescheiden. In de 15e eeuw beschikte het dorp over een kleine kerk die op het einde van die eeuw aanzienlijk is vergroot. Bij de afbraak van deze eind 15e-eeuwse kerk in 1905 zijn de fundamenten van die oudere, kleinere kerk teruggevonden. De huidige toren, waarvan het oudste gedeelte uit de eerste helft van de 15e eeuw dateert, is nog een overblijfsel van die middeleeuwse kerk.

De Sint Laurentiuskerk te Oud Gastel

In 1537 stelde de markies Antonius van Glymes een dijkgraaf en een polderbestuur aan in verband met de aanleg van nieuwe dijken. Zij hadden kennelijk nogal wat voorbereidingstijd nodig, want de bedijking van de polders was pas in 1551 klaar. De polder kreeg de naam van de toenmalige markies Jan IV van Glymes: Heer Jansland. In de noordoosthoek van de polder werd een dorp gesticht dat de naam Nieuw Gastel kreeg. Sindsdien staat de polder onder de dubbelnaam Heer Jansland of Nieuw Gastel aangeduid. In de 17e eeuw ontstond in de polder een nederzetting bij de uitmonding van de Visserskreek op de Mark, die ook wel ‘Op ’t Gat’ genoemd werd. De naam Stampersgat wisselde men lange tijd af met Stoutersgat. Aan deze laatste herinnert de naam Stouterskreek. Beide namen zijn ontleend aan gegoede families in de polder. De families Stouters en Stamper bezaten er een hoeve. Beide namen komen ook voor in het polderbestuur. Sinds de 18e eeuw wordt alleen de naam Stampersgat gebruikt. Bij de samenvoeging van de twee oude heerlijkheden tot één gemeente in 1810 werd de naam Oud en Nieuw Gastel ingevoerd.

Oudenbosch
Te midden van de vroegere Markiezaatsdorpen met een agrarisch of landelijk karakter, heeft Oudenbosch zich ontwikkeld tot een plaats met stedelijke allure. De *koepelstad*, zoals Oudenbosch zich graag genoemd ziet, heeft vooral sinds het begin van de 19e eeuw een gunstige economische ontwikkeling meegemaakt. Bepalende factoren hierbij waren de opkomst van de boomkwekerijen en de vestiging van drie suikerfabrieken. Het feit dat Oudenbosch over een haven beschikte, werkte eveneens gunstig op deze ontwikkeling. Door de vestiging van de instituten Saint Louis en Sint Anna in de eerste helft van de 19e eeuw groeide de kleine plaats uit tot een belangrijk onderwijscentrum voor de streek. Dat dit onderwijs in handen was van rooms-katholieke religieuzen gaf Oudenbosch een ‘rooms sausje’. De belangrijkste monumenten komen voort uit dit roomse verleden: de basiliek en de kapel van Saint Louis, de twee koepels, die niet alleen het silhouet maar deels ook het karakter van Oudenbosch bepalen.
In 1975 vierde Oudenbosch, evenals Oud Gastel, het 700-jarig bestaan. De aanleiding voor dat feest werd gevonden in een akte uit december 1275 waarbij Arnoud van Leuven en zijn echtgenote Elisabeth, heer en vrouwe van Breda, aan de abdij van Sint Bernaards aan de Schelde onder meer het Baarlebos en 200 bunder moergrond schonken.

De naam van Nieuwenbosch komt sinds de 14e-eeuw voor. Dit lager gelegen land had veel te lijden van overstromingen. In de 15e eeuw veroorzaakten die een uittocht van de bewoners naar veiliger, hoger gelegen gebieden. In het midden van de 15e eeuw verdween de nederzetting geheel, zodat alleen Oudenbosch overbleef. Bij de verdeling van de gemene landen in 1458 werd het gebied van Oudenbosch toebedeeld aan de heer van Bergen op Zoom.
In de jaren 1425-1428 is in Oudenbosch een parochiekerk gebouwd op de plaats waar zich thans het kerkhof aan de Sint Bernaertsstraat bevindt. Tot 1880 stond daar de parochiekerk van het dorp. Oudenbosch was de hoofdplaats van het Oostkwartier van de heerlijkheid Bergen op Zoom en werd daardoor de vestigingsplaats van de rentmeester en de schout, later drossaard.

Zicht op Oudenbosch vanaf Standdaarbuiten in 1832 met de oliemolen op het Turfhoofd. Aquarel van D.T. Gevers van Endegeest (collectie A. Dekkers)

Van groot belang was de vestiging van een aantal onderwijsinstituten in de periode 1830- 1840, waardoor Oudenbosch kon uitgroeien tot een regionaal onderwijscentrum. Eerst werd een middelbare jongensschool opgericht voor gymnasiale studies. Het instituut was gevestigd aan de Markt en werd ‘het College’ genoemd. De school was een internaat en hoewel er van het begin af aan een priesteropleiding gevolgd kon worden, is het college pas in 1853 officieel omgevormd tot kleinseminarie van het Bisdom Breda. Het bleef als zodanig functioneren tot in 1878 het nieuwe kleinseminarie de Ypelaar in Breda werd geopend. De gebouwen in Oudenbosch werden aan de orde der jezuïeten verkocht. De jezuïeten vestigden er hun Philosophicum, een instituut ter opleiding van priesters, onder de naam Collegium Berchmanianum. Het Berchmanianum had de beschikking over een sterrenwacht. In 1964 zijn de gebouwen in gebruik gekomen van het instituut Saint Louis. Dit was in 1840 opgericht, aanvankelijk onder de naam ‘Huis van de H. Vincentius à Paulo’. Een aantal broeders gaf er voornamelijk godsdienst- en zangles in een huis in de Kaaistraat (thans Professor Van Ginnekenstraat). Ook begonnen zij met een internaat. Reeds in 1841 verhuisde het instituut naar het huis de Drie Koningen op de Markt. Achter het huis werd een school gebouwd. Sinds 1843 draagt het instituut de naam Saint Louis. Daarna begon een expansieve groei, waardoor Saint Louis uiteindelijk bijna het hele blok tussen de Markt-Brouwerijstraat en de Leliestraat in beslag nam. Die expansie kwam ook tot uiting in de oprichting van een aantal ‘filialen’ van de broeders van Oudenbosch in Amsterdam, Alkmaar, Huijbergen, Lisse, Roosendaal, Rotterdam en verschillende vestigingen in Indonesië. Behalve lager- en mulo-onderwijs was er ook een kweekschool (opleiding tot onderwijzer). In 1966 ging het instituut samen met dat van Sint Anna. Uit dit ‘huwelijk’ werd de nieuwe pedagogische academie de Vossenberg geboren. De pendant van Saint Louis was het instituut Sint-Anna, dat in 1838 is opgericht ten behoeve van het onderwijs aan meisjes. Dit onderwijs werd gegeven door de zusters, die later de Congregatie van Oudenbosch oprichtten. Deze zusters waren zo

mogelijk nog expansiever van aard dan hun mannelijke collega's aan de andere zijde van de Markt. Behalve een lagere school werd er ook voortgezet onderwijs gegeven en was er een kweekschool voor onderwijzeressen.

Rucphen
Het dorp Rucphen is, wat het inwonertal betreft, een van de grootste te midden van de rij van voormalige Markiezaatsdorpen. Met de ruim 20 000 inwoners is de plaats zelfs aanzienlijk groter dan Oudenbosch en Halsteren.
Het grondgebied van de huidige gemeente Rucphen omvat thans de vijf kerkdorpen Rucphen, Sprundel, Schijf, St. Willebrord en Zegge. Vóór 1810 waren dit afzonderlijke plaatsen waarvan Sprundel grotendeels tot de Baronie van Breda behoorde. In 1810 kwam ook het gebied van Langendijk bij Rucphen.
De bewoningsgeschiedenis van Rucphen begint in de 14e eeuw. In een akte van 5 januari 1357 staat de uitgifte van een moercomplex vermeld. Hendrik van Boutersem, heer van Bergen op Zoom en zijn vrouw, gaven toen een gebied van 37 hoeven moergrond en 55,5 hoeven wildernis uit aan een consortium onder leiding van Jan van den Houte. De heer van Bergen op Zoom had het recht tot deze uitgifte omdat het gebied van het latere Rucphen tot zijn gebied behoorde sinds de verdeling van het land van Breda in 1287. Veel bewoning was er in deze wildernis toen nog niet. Het gebied behoorde waarschijnlijk onder Wouw en wellicht voor een deel onder de parochie Sprundel.

Langendijk
In 1810 is ook het gebied van Langendijk bij Rucphen gevoegd. Langendijk was het gebied aan de zuidwestkant van de huidige gemeente, grenzend aan het gebied van Roosendaal. Langendijk behoorde tot het gebied van Wouw, al was het daarvan gescheiden door het gebied van Roosendaal. Het gebied had geen eigen schepenbank, maar ressorteerde onder die van Wouw. Enige woonconcentraties waren de Langendijk zelf en het goed 'Koopal' of Steenpaal bij de rijksgrens. De Langendijk was in de 14e eeuw een belangrijke verbindingsweg, die rond 1382 werd betwist tussen de heren van Breda en Bergen op Zoom. De hertog van Brabant bepaalde dat het gebied ten noorden van de weg tot het land van Breda en ten zuiden daarvan tot het land van Bergen op Zoom behoorde.

Zegge
Zegge vormt als het ware een aanhangsel aan de huidige gemeente en wordt daarmee door een smalle strook grond langs de Hellemondsdreef verbonden. Het gebied wordt bovendien door de rijksweg Roosendaal-Breda van de rest van de gemeente Rucphen afgesneden. Zegge maakte oorspronkelijk deel uit van het grotere gebied Dorlicht, dat een grenszone vormde tussen Roosendaal, Langendijk, Hoeven en Gastel. Het was een moergebied, dat in de 13e en 14e eeuw onderwerp was van verdeling tussen de heren van Breda en Bergen op Zoom. Het deel dat aan de laatste toeviel, behoorde nog in de 14e eeuw onder het rechtsgebied van Wouw. Later heette dat Nieuw Dorlecht of het land van Bergen boven de Nieuwe Berg. Later zou het gehucht Zegge haar naam aan het gebied schenken. De heer van Bergen op Zoom bezat er een molen. Er stond een kapel, gewijd aan Onze Lieve Vrouw-Boodschap.

Voornseinde
De straatnaam Vorenseindseweg tussen de Zundertseweg en Sprundel herinnert nog aan het rechtsgebied van Voornseinde. Het gebied behoorde parochieel onder Sprundel, maar bestuurlijk onder het Markiezaat van Bergen op Zoom. De heer of markies bezat er de landcijns, bamisschat en het bodemgeld (een soort belasting op in voorraad opgeslagen bier). Het gebied was voortdurend onderwerp van grensgeschillen tussen de heer van Breda en die van Bergen op Zoom.

Schijf
De buurtschap Schijf is vanouds een onderdeel van het gebied van Rucphen. In de 15e eeuw stond het bekend onder de naam Zwartschijf. Toen de markies in 1610 een perceel van 4,5 gemet land verkocht aan een particulier, werd het gebied vermeld als de Schijve. Parochieel behoorde het gebied tot in het einde van de 19e eeuw onder Rucphen. De heer van Bergen op Zoom gaf al in 1398 moergronden uit

onder Schijf, met name aan inwoners van Oudenbosch. In 1424 kochten inwoners van Rucphen land in de moer 'van der Swerten Scive'.

St. Willebrord
Op het grenspunt tussen Rucphen, Etten en Sprundel ontstond in de 18e eeuw een nederzetting die zou uitgroeien tot het kerkdorp St. Willebrord. Eeuwenlang was dit heidegebied (men spreekt in de volksmond nog steeds van het Heike) onbewoond gebleven. Een aantekening uit 1709 in een parochieregister van Rucphen vermeldt een doop van een kind waarvan de ouders wonen aan de 'twijfelachtige weg die gewoonlijk Campement heet.' De twijfelachtigheid van de weg zal vermoedelijk betrekking hebben op het feit dat die moeilijk te traceren was en men er uit veiligheidsoverwegingen weg bleef. In het midden van de 18e eeuw komt ook de denigrerende naam het 'Schooyers-Heike' voor of 'Kleyn Amsterdam'. Ook kwam de naam 'Erica' voor, waarvan de herkomst niet duidelijk is. De nederzetting stond bekend om zijn bevolking met criminele inslag. Voortdurend kwamen ingezetenen in conflict met de rechterlijke macht. Dat was er de reden van dat bestuurders de grens van de jurisdictie in twijfel trokken. De bestuurders van Rucphen beweerden in 1775 zelfs dat de nederzetting vanouds onder Etten behoorde. Kennelijk wilde men het gebied graag kwijt. De Raad en Rekenkamer van de markies en de Nassause Domeinraad te Den Haag pleegden in 1774 overleg over de middelen hoe men het 'quartier genaamt Cleyn Amsterdam van slegt volck' kon zuiveren. In 1793 telde het gehucht 175 inwoners, die voor het merendeel in zeer schamele huisjes woonden. In 1841 werd de zelfstandige parochie St. Willebrord ingesteld. Het kerkdorp kreeg daarna de naam van deze patroonheilige. Het dorp zou in de 19e en 20e eeuw uitgroeien tot de grootste woonkern binnen de gemeente Rucphen.

Sprundel
In 1810 werden de dorpen Sprundel, Zegge, Voornseinde, Langendijk en Rucphen, waartoe ook St. Willebrord en Schijf behoorden, samengevoegd tot één gemeente die de naam Sprundel zou krijgen. Dat was immers de oudste nederzetting binnen de nieuwe gemeente. Met name dank zij het protest van de vroegere Schout van Rucphen, die tot burgemeester van de nieuwe gemeente werd benoemd, ging dit niet door en werd de nieuwe gemeente uiteindelijk Rucphen genoemd. De naam van Sprundel of Sprondele komt voor het eerst in de 13e eeuw voor. Bij de verdeling van het land van Breda in 1287 bleef het gebied van Sprundel onder het land van de heer van Breda behoren. De kern van het gebied met de kerk en naaste omgeving stond bekend als 'Sprundel onder de hertog', omdat dit een hertogelijk leen was, en het andere deel werd genoemd Sprundel onder Nassau. Een deel van de parochie Sprundel, namelijk het land van Voorne of Voornseinde, behoorde tot het gebied van de heer van Bergen op Zoom. Het had een eigen schepenbank van vijf schepenen en twee gemeentemannen. De Sprundelse kerk was een kruiskerk met een eenbeukig schip. In de eerste helft van de 16e eeuw zijn er een nieuw koor en twee dwarspanden aangebouwd. De kerk was van 1648-1799 bij de hervormden in gebruik. In 1922 is deze kerk afgebroken en vervangen door een nieuw gebedshuis naar ontwerp van architect W. te Riele. De oude toren bleef behouden en werd in de nieuwbouw betrokken. Hierboven zijn verschillende onderdelen besproken die in 1810 de nieuwe gemeente Rucphen vormden. Rucphen telde toen inclusief St. Willebrord en Schijf 843 inwoners. Sprundel had 800 inwoners, Voornseinde 136, Zegge 347 en Langendijk 243. Samen 2369 inwoners. De samenvoeging tot een grote bestuurlijke eenheid bracht niet onmiddellijk welvaart. Lange tijd had de gemeente de twijfelachtige eer de grootste procentuele werkloosheid in de provincie Noord-Brabant te hebben. De schrale grond leverde nauwelijks bestaansmiddelen op. In de net opgerichte parochie St. Willebrord werd in 1842 de 'Maatschappij' opgericht.
De naam stond voor 'Onderlinge Maatschappij tot verbetering van den toestand der bewoners van de nieuw opgerichte gemeente St. Willebrord, onder de burgerlijke gemeenten van Etten en Leur, Rucphen en Sprundel, en Hoeven, provincie Noord-Brabant'. Behalve de godsdienstige opvoeding van mannen en vrouwen, bewoog de Maatschappij zich op sociaal en cultureel terrein. Naast scholen richtte deze Maatschappij ook een brei- en spinschool, een klompenmakerij en een mandenvlechterij op en startte met werkverschaffingsobjecten. Hierdoor werden grote delen van de heidegronden in cultuur gebracht. Nieuwe impulsen kreeg de Maatschappij door de activiteiten van pastoor Bastiaansen (1869- 1944). Gestart werd met een bezembinderij en rozenkransfabriekje.

Na St. Willebrord werd ook Schijf tot zelfstandige parochie verheven in 1882, een jaar later gevolgd door Zegge. De kerk van Schijf werd evenals die van Rucphen gewijd aan Sint Martinus. De eenvoudige kerk, ontworpen door P. Soffers uit Ginneken, werd in 1915 vergroot en van een toren voorzien. In 1939 werd een nieuwe kerk gebouwd naar ontwerp van architect Sturm uit Roosendaal. In Zegge stond van oudsher een kapelletje, gewijd aan Onze Lieve Vrouw-Boodschap. De huidige kapel, gebouwd in de jaren ’20, bezit nog wel het 17e-eeuwse gepolychromeerde Mariabeeld. Tegenover dit kapelletje staat de in 1911/1912 gebouwde kerk eveneens gewijd aan Onze Lieve Vrouw-Boodschap, ontworpen door architect J. Groenendaal uit Breda. Onder het bezielende initiatief van pastoor Bastiaansen werd in 1925 in St. Willebrord een nieuwe kerk gebouwd naar het voorbeeld van de basiliek van Lourdes (Fr). Rondom de kerk liet hij een processiepark aanleggen met levensgrote beelden die de kruisweg voorstelden. Naast de kerk liet hij een nieuwe Lourdesgrot bouwen, ter vervanging van de kleine, oude grot langs de straatweg. Zo werd St. Willebrord een bedevaartcentrum. Ook in de andere kerkdorpen verrezen nieuwe kerken. In Sprundel in 1922, waar wel de oude toren behouden bleef, en in Rucphen in 1932. De toren van deze laatste kerk werd in de Tweede Wereldoorlog opgeblazen en nadien herbouwd, zij het wel een stuk lager dan de oude toren. Het uit 1850 daterende raadhuis van Rucphen werd in 1965 van een nieuwe voorbouw voorzien. Het plan om het raadhuis te herstellen bleek toen financieel niet haalbaar. Door een grenscorrectie met de gemeenten Etten-Leur en Hoeven in 1953 kwam de gehele parochie St. Willebrord onder de gemeente Rucphen. De verstedelijking werd nadien vooral gerealiseerd in de driehoek St. Willebrord-Sprundel-Rucphen.

Standdaarbuiten

Standdaarbuiten is een van de kleinere dorpen in het voormalige Markiezaat. Het is een typisch polderdorp dat in de zuidpunt van een 16e-eeuwse polder ligt, daar waar de Mark overgaat in de Dintel. Binnen de dorpsgrenzen liggen twee kernen: Standdaarbuiten en Noordhoek op de grens met de gemeente Klundert. Na de schade van de Tweede Wereldoorlog zijn beide kernen sterk vernieuwd. Het grondgebied van Standdaarbuiten hoorde oorspronkelijk tot het land van Breda. De heer van Breda gaf in 1277 de moerassen of meren Barlake, Middelmere en Overste Overmere uit aan de abdij van Sint Bernaards. Barlake was later een deel van de rivier de Mark en Dintel. Na de splitsing van het land van Breda in 1287 bleef het gebied onder het gezamenlijk bestuur van beide heren.
Bij de verdeling van het gemene land in 1458 kwamen de gorzen onder het land van Bergen op Zoom. Door herhaalde stormvloeden veranderde het stroomgebied van de Mark en de Dintel en de daarop aansluitende kreken. Dit gaf aanleiding tot geschillen tussen de heer van Breda en die van Bergen op Zoom en de abdij van Sint Bernaards. Door deze geschillen duurde het tot 1523 voor men met de bedijkingswerken van Standdaarbuiten begon. Een jaar later waren de werken klaar. Het bestuur van de nieuwe polder werd in 1529 geregeld. De polder kreeg later de naam het Oudland van Standdaarbuiten. De bedijkingen van het gebied werden voortgezet in 1565 met de omkading van de Schuddeborse. Het Nieuwland of de Mancia Winterpolder is in 1613 ter bedijking uitgegeven. Hierin werd de Schuddebors opgenomen. De polder werd genoemd naar de markiezin Maria Mencia van Wittem, gehuwd met Herman, graaf van den Bergh. In hetzelfde jaar volgde de bekading van de Prins Hendrik of Mancia Zomerpolder. De laatste bedijking vond plaats in 1768 door de afdamming van de Keene. Daardoor werd het eiland van Fijnaart en Ruigenhil met het overige West-Brabant verbonden. In de zuidhoek van de polder het Oudland ontstond het dorp Standdaarbuiten, dat ook wel Standerbuyten heette. De naam verwijst vermoedelijk naar de grenspaal of standaard die buiten Gastel of Oudenbosch stond. Al in de 15e eeuw werd het gors met die naam aangeduid, die na 1526 ook aan het dorp werd gegeven.

Steenbergen

De plaats Steenbergen bestond reeds in 1267. In 1272 kreeg zij eigen rechtsregels, de ‘Oude Keure’. Bij de verdeling van het land van Breda in 1287, kwam Steenbergen onder het gezamenlijke bestuur van de heren Van Breda en Bergen op Zoom. In die tijd was Steenbergen als havenplaats van belang. Door de beide heren kreeg de plaats verdere uitbreiding van zijn rechten. Deze heten de ‘middelkeur’ van 1292 en de ‘nieuwe keur" van 1308. Hierin werd het bestuur en de rechtspraak geregeld. Dankzij

de voortvarende ontwikkeling van de scheepvaart en de zoutnering, groeide Steenbergen in de 14e eeuw uit tot de status van stad. De naam ervan komt voor in het verbond dat de steden en vrijheden in 1355 sloten bij de troonsbestijging van hertog Wenceslaus. De stadwording van Steenbergen vond plaats tussen 1337 en 1345. Tegen het midden van de 15e eeuw liep de economie van de kleine stad sterk terug. Omstreeks 1451 werd Steenbergen overstroomd. Bij de verdeling van het gemene land in 1458 viel Steenbergen aan de heer van Breda toe. Deze, graaf Jan van Nassau, maakte van Steenbergen een afzonderlijke heerlijkheid, die niet geïncorporeerd werd in de Baronie van Breda. Vandaar dat Steenbergen zich ook wel bediende van de titel 'Nassau-stad'. In de jaren 1628-1629 is de stad door nieuwe vestingwallen omgeven en aangesloten op de verdedigingslinie van Bergen op Zoom naar Steenbergen. Het begin van deze linie wordt gevormd door het Fort Henricus, onlangs in ere hersteld. De omwalling van de vesting Steenbergen had de vorm van een regelmatige zeshoek. Op de hoeken waren bolwerken aangebracht. De vesting is in 1827 opgeheven en in onderdelen aan particulieren verkocht. Op de voormalige vestinggronden vond de gasfabriek een plaats. In 1871 kreeg de suikerfabriek van de firma Van Loon, de Ram en Co, later CSM, een plaats op het voormalige Nassaubolwerk. Van de monumenten mag genoemd worden het neoclassicistische gebouw van de Hervormde kerk, een driebeukig pand dat in 1832 is opgericht en vermoedelijk is ontworpen door P. Huijsers. Vóór 1832 stond hier een gotische kruiskerk. De gevel van de kerk wordt bekroond door een toren met ionische pilasters met daarboven een open koepeltje. Voor de kerk staat een interessant ijzeren hek. Van bijzondere architectuur is ook de rooms-katholieke Sint Gummaruskerk, gebouwd in 1900-1903 aan de Westdam. De oude Sint Gummaruskerk, gebouwd in 1830 op de Markt, werd in 1902/1903 afgebroken. Voor de bouw van de nieuwe kerk moesten maar liefst 1100 heipalen geslagen worden. Dat was ook wel nodig omdat de kerk op een voormalig haventerrein werd opgericht en bovendien een 78 m hoge toren kreeg. Het ontwerp werd geleverd door de architecten P.J.H. en Jos Cuypers en Jan Stuyt. Kort voor de bevrijding van Steenbergen bliezen de terugtrekkende Duitse troepen de toren van de kerk op. Het gebouw liep zware schade op. Stoelen, banken en beelden waren er kort tevoren uitgehaald. Het orgel werd geheel verwoest. In 1949 kon de herstelde kerk weer in gebruik genomen worden, zij het dat de herbouw van de toren nog enige jaren op zich liet wachten. Binnen de gemeente Steenbergen ligt aan de monding van de Roosendaalse en Steenbergse Vliet het Heense Sas of Beneden Sas. Het karakteristiek sluizencomplexje vormde het decor voor de televisieopnamen van de serie over Merijntje Gijzen.

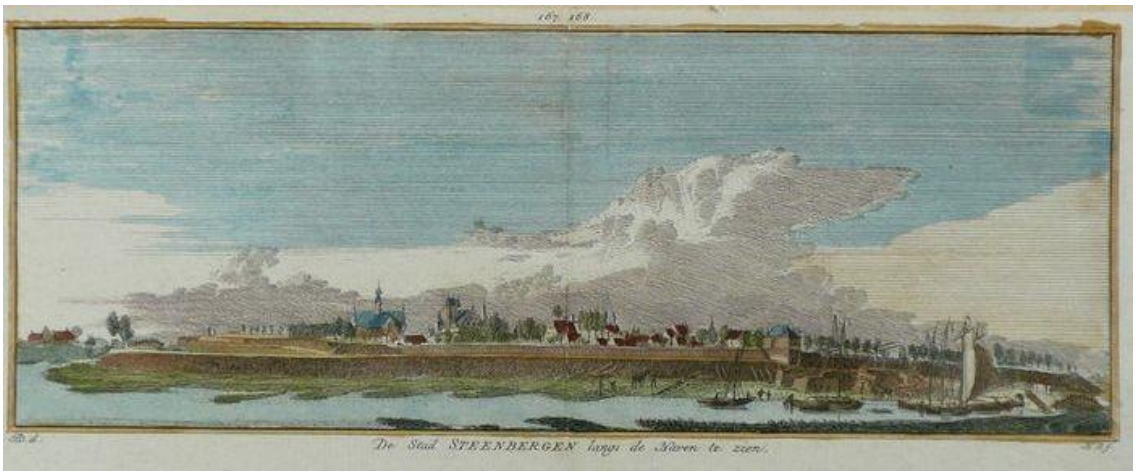

Gezicht op Steenbergen door H. Spilman

Willemstad

Het meest noordelijke dorp is eigenlijk een stad: Willemstad. Dit is tevens ook een van de mooiste plaatsen in West-Brabant, 'briljant in de gouden delta' genoemd. Het dorp Willemstad heette aanvankelijk Ruigenhil naar de in 1564 bedijkte polder met dezelfde naam. Het gebied waar het voormalige gors Ruigenhil lag, behoorde toen toe aan de markies van Bergen op Zoom. De bedijking, waartoe hij opdracht had gegeven, was in de zomer van 1564 voltooid. Samen met Klundert (Niervaart), Fijnaart en het later ingepolderde Heijningen lag de polder Ruigenhil op een eiland. Dit eiland behoorde deels onder het graafschap Holland (Klundert) en deels onder Brabant (Ruigenhil,

Fijnaart en Heijningen). De markies Jan IV van Glymes nam in maart 1565 het besluit tot de stichting van het dorp Ruigenhil in de noordwestelijke hoek van het eiland door de uitgifte van een aantal percelen. Het dorp werd gebouwd volgens het zogenaamde voorstraat-type. Hierbij loopt de hoofdstraat, Voorstraat genoemd, uit op een terrein waarop de kerk en het kerkhof zijn gelegen. De Voorstraat ligt loodrecht op een dijk. In Willemstad werd de kerk en het kerkhof omringd door een kerkring, zoals dat ook te zien is in Fijnaart. De politieke verwikkelingen in het begin van de Tachtigjarige Oorlog en de houding van de Bergse markies hadden direct gevolgen voor de positie van het dorp Ruigenhil. Het Markiezaat kwam van 1567-1577 onder Spaans bewind en van 1582 onder beheer van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden. Deze wezen het Markiezaat toe aan prins Willem 1 van Oranje als schadeloosstelling voor de grote offers die hij voor het land gebracht had. Hij nam in 1583 het initiatief tot de omwalling van het dorp Ruigenhil, waarbij hij gebruik maakte van de strategische ligging van het dorp. Willem van Oranje kwam zelf de werkzaamheden aan de versterking inspecteren, al kon hij door zijn vroegtijdig overlijden in 1584 de voltooiing ervan niet meer meemaken. Kort vóór zijn overlijden kreeg het dorp de naam Willemstad, ter ere van Willem van Oranje. Zijn zoon prins Maurits verleende het pas versterkte dorp Willemstad in 1586 stedelijke rechten zodat het ook in werkelijkheid een ‘stad’ werd. Vanaf 1583 herbergde Willemstad een garnizoen binnen de vestingwallen. De jonge vestingstad groeide voorspoedig, daarbij ten zeerste gestimuleerd door prins Maurits, die de vestingwerken liet afronden door de bekende vestingbouwkundige Adriaan Anthonisse uit Alkmaar. Maurits droeg ook financieel bij aan de bouw van het stadhuis en de kerk. Hij stimuleerde de bouw van stenen huizen met harde daken, waarvoor hij subsidies beschikbaar stelde. In 1602 werden de vestingwerken uitgebreid, waardoor de zevenpuntige stervorm ervan was afgerond. Gedurende het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) werd de situatie in het Markiezaat genormaliseerd. De markiezin Maria Mencia van Wittem, gehuwd met graaf Herman van den Bergh kon in 1609 haar Blijde Inkomst doen. Prins Maurits weigerde echter om Willemstad af te staan. Hij had er sterke bindingen en had bovendien veel geld gestoken in de verdedigingswerken en openbare gebouwen. De kwestie die hierover ontstond werd uiteindelijk in het voordeel van prins Maurits beslist. In 1615 werd een overeenkomst gesloten tussen hem en de voogden van de nog jonge markiezin Maria Elisabeth I Clara van den Bergh over de heerlijke rechten van Willemstad en de polder van Ruigenhil. Sindsdien behoorde Willemstad niet meer tot het Markiezaat, maar vormde een afzonderlijke heerlijkheid. Maurits liet in 1623 een aanzienlijk huis bouwen waar hij tijdens zijn vele bezoeken aan het vestingstadje verbleef. Tot 1926 behield Willemstad zijn garnizoensfunctie. Een aantal militaire gebouwen, onder andere het Arsenaal, herinnert hier nog aan. Men is door de eeuwen heen erg zuinig geweest op de vestingwallen en de I6e-eeuwse plattegrond, die beide erg gaaf bewaard zijn gebleven. Dat maakt Willemstad zo boeiend. Gereconstrueerde vestingen als Heusden en Bourtange doen veel kunstmatiger aan. De vestingwallen, die thans veel meer dan vroeger, rijk begroeid zijn, stralen een weldadige rust uit en zijn zeer geschikt als wandelgebied. Willemstad heeft in 1970 zeer terecht het predicaat ‘beschermd stadsgezicht’ gekregen.

2. Dorpen in het zuid- en westkwartier

Halsteren

Tot de oudste plaatsen binnen het Markiezaat behoort ongetwijfeld Halsteren. Ondanks de vele vernieuwingen heeft de dorpskern nog een aantal fraaie historische bouwwerken bewaard, hoewel er spijtig genoeg ook enkele mooie panden, zoals de ‘Blanche Fleur’, gesloopt zijn. Het sterk gevarieerde beeld dat Halsteren aan de bezoeker toont, vindt voor een deel zijn oorzaak in het verleden. In 1810 is de gemeente gevormd door samenvoeging van vier zelfstandig bestuurde rechtsgebieden: het dorp Halsteren, Noordgeest, de Beymoerenpolders en de Auvergne- en Glymespolders. In het rechtsgebied van Halsteren waren bovendien enkele buurtschappen gegroeid, die thans nog een eigen identiteit trachten op te houden: Lepelstraat, Oude Molen, Klutsdorp en deels ook de Buurt.

De Auvergne- en Oud-Glymespolder

Het meest westelijk deel van Halsteren wordt gevormd door de in 1688-1692 bedijkte ‘Auvergne- en Oud-Glymespolder’. Deze betrekkelijk jonge polder herbergt echter gebieden die al in de Middeleeuwen bedijkt en bewoond waren, maar die door de Allerheiligenvloed van 1570 en de

inundaties tijdens de Tachtigjarige Oorlog verloren zijn gegaan. Binnen het gebied van deze grote, nieuwe polder zijn de volgende polders opgenomen:
a. Heer Boudewijnspolder, ook wel Boudewijnspolder of Polder genoemd.
c. Noordpolder. Ten Westen van Onze Lievevrouweland werd in 1461 de Noordpolder bedijkt.
d. Jannenland. Deze polder droeg ook wel de namen 'der jannenland' en 'Driejannenland'.
e. Glymespolder. De polder Glymes, genoemd naar de heren van Bergen op Zoom met die naam, is omstreeks 1462 bedijkt en vormde met Onze Lievevrouweland een schepenbank

De Beijmoeren
Een ander rechtsgebied, dat in 1810 in de nieuwe gemeente Halsteren werd opgenomen, is dat van de Beijmoerenpolders. Het Beijmoer werd ook wel geschreven als Boudenspolder, naar de veel voorkomende naam Bouden of Boudewijn. Het land wordt als 'Korenland' voor het eerst genoemd in een akte uit 1319. Een aantal eigenaren geeft dit land dan ter bedijking uit. Een deel van het land mocht voor het delven van het sterk zouthoudende veen gebruikt worden. Deze manier van zout winnen werd toen algemeen gebruikt.
De stormvloed van 1530 vernielde een groot deel van de streek. De polders langs de Scheldekust van Antwerpen tot aan Vossemeer liepen schade op. De Beijmoerenpolders liepen onder water, maar konden na korte tijd weer worden herbedijkt. Ook bij de stormvloeden van 1550 en 1570 liepen beide polders schade op. Omdat beide polders te ver van de Eendracht lagen, hadden zij een te geringe strategische ligging en kon de herbedijking die nodig was na de militaire inundaties van 1583, pas rond 1611 plaatsvinden. Nog verschillende malen liepen de dijken rondom de polders schade op. De beide polders hadden niet veel inwoners. In 1780 besloeg het gebied 200 ha en had een inwonertal van vijftien mensen! Het bestuur is in 1803 gecombineerd met dat van de Auvergne- en Oud-Glymespolder. In 1810 zijn de polders bij de gemeente Halsteren gevoegd.

Noordgeest
Het derde onderdeel van de in 1810 gevormde gemeente werd gevormd door het dorp Noordgeest. Het gebied hiervan lag tussen het grondgebied van de stad Bergen op Zoom en dat van Halsteren. Schepenen van Noordgeest zijn uit een akte van 1288 bekend. Over de oudste situatie van het dorp is niet veel bekend. Uit een opgave uit 1496 is bekend dat het dorp 33 huizen telde. In 1780 had het dorp 155 inwoners. De bebouwing stond toen voor het grootste deel langs de weg van Bergen op Zoom naar Halsteren (de tegenwoordige Halsterseweg) met als kern het kruispunt met de huidige Staakberg-Kwartierslaan. Het dorp had veel te lijden van de oorlogshandelingen in de Tachtigjarige Oorlog en die in de 18e eeuw. Bij belegeringen van de stad Bergen op Zoom werden de vijandelijke legerkampen vaak op de hogere gronden van Noordgeest opgeslagen. In de jaren 1700 en 1704 werden vele huizen van het dorp door de Franse troepen in brand gestoken. Daarbij ging ook het dorpshuis en het archief in vlammen op. Sindsdien vergaderde het dorpsbestuur in een van de plaatselijke herbergen. Twee van die herbergen, de Swaan en het Haantje, staan afgebeeld op de tekening door Barnardus Klotz uit 1671. In die laatste herberg was in de 18e eeuw het dorpsbestuur gevestigd.
Bij de grenscorrectie tussen de gemeenten Halsteren en Bergen op Zoom in 1962 zijn het zuidelijke deel van Noordgeest (de Poort) en de Theodoruspolder naar laatstgenoemde gemeente overgegaan.

Halsteren
Het laatste onderdeel, het belangrijkste van de latere gemeente Halsteren, is het dorp zelf. De in 1810 gevormde gemeente kreeg terecht de naam van dat dorp. De naam komt voor het eerst voor in een akte uit 1263. De betekenis van deze naam is omstreden. In de literatuur over Halsteren komen vier verklaringen voor.
1 Openbare plaats voor terechtstellingen, waar misdadigers onthalsd of opgehangen werden.
2 Plaats waar veel abelen of zilverpopulieren voorkomen: 'ael' betekent abeel of populier en 'ter' is de Oudgermaanse aanduiding voor boom. De aanduiding Alteren of Aelteren die ook in de Middeleeuwen vaak voorkomt zou hierop wijzen.
3 De derde verklaring kan zijn: half land. De akte uit 1263 met de oudste vermelding noemt de plaats Halchterth. Deze aanduiding is in tweeën te splitsen Halch, wat half betekent en 'erf of eerd, wat

grond of land betekent. Die aanduiding zou dan slaan op de twee in die akte genoemde personen: de heer van Breda en de heer van Mechelen.
4 De vierde verklaring kan afkomstig zijn van de Latijnse aanduiding 'Alta Terra' = hoogland. Deze betekenis kan op Halsteren of Alteren van toepassing zijn. Het dorp ligt immers op de hoge rand. De aanduiding Alteren komt in verschillende bronnen voor.
De lezer mag uitmaken welke verklaring hij de meest redelijke vindt. In de oudste vermeldingen over het dorp komen we het toponiem de Frankenberg tegen. Dat moet in de omgeving van het tegenwoordige Dassenberg gezocht worden. Bij de verdeling van het land van Breda in 1287 kwam Halsteren onder de Heerlijkheid Bergen op Zoom.
Het Laag onder Halsteren maakte sinds 1628 deel uit van de doorlopende waterlinie van Steenbergen naar Bergen op Zoom. Op de heuvels tussen de moerassen werden de forten Moermont, Pinssen en de Roovere aangelegd. De positie van het dorp tussen twee strategische linies had vooral in oorlogstoestand consequenties. Als de forten in gereedheid gebracht moesten worden, dienden de inwoners paarden en karren of mankracht ter beschikking te stellen. De vestiging van vijandelijke legerkampen in de omgeving veroorzaakte bij beschietingen vele malen schade aan de huizen, afgezien nog van de plundertochten door vijandelijke soldaten. Vooral de oorlogstoestand tijdens de belegering van Bergen op Zoom in 1747 bracht veel schade. Veel huizen werden kapotgeschoten of in brand gestoken en vele bomen gekapt. Zo ging de pastorie in vlammen op, maar ook de slothoeve van de markies; het huis de Roode Schouw moest worden afgebroken en de hoeve het Vagevuur bleek geheel geruïneerd, evenals de hoeve Groenendaal. Uit de schaderapporten komen nogal wat namen van boerderijen en buurtschappen voor. Namen van deze buurtschappen zijn thans als plaats of als straatnaam nog in gebruik.

De naam **Lepelstraat** komt in ieder geval al in het begin van de I7e eeuw voor. De naam schijnt afkomstig te zijn van het lepelrecht van de heer van Bergen op Zoom. De lepel of korenlepel was de aanduiding voor een maat, later voor een belastingaandeel dat over de opbrengst van koren aan de heer betaald moest worden. Na de hervorming moesten de katholieken hun kerk, de Sint Martinuskerk afstaan aan de hervormden. Openbare uitoefening van de roomse eredienst was verboden. De katholieken kerkten sinds 1648 in een schuur te Lepelstraat. Waarschijnlijk onder invloed van dit feit heeft het gehucht zich tot een buurtschap kunnen ontwikkelen. In 1830 werd dit zelfs een zelfstandige parochie. De schuurkerk werd toen vergroot. In 1875 kreeg de parochie een nieuwe kerk, gewijd aan Sint Antonius van Padua. De toren van deze kerk is in 1944 door de terugtrekkende Duitse troepen opgeblazen. Het herstel van het kerkschip en de nieuwbouw van het voorfront is in 1948 gerealiseerd. In de regio bleef het dorp lang bekend door de processie Sint Antonius van Padua, die vele katholieken uit de omgeving te voet naar Lepelstraat deed trekken. Ten oosten van Lepelstraat, langs de weg naar Steenbergen ligt de buurtschap **Klutsdorp** nabij de gemeentegrens met Steenbergen. Het is niet bekend wanneer dit buurtschap is ontstaan. De bebouwing komt al voor op 18e-eeuwse, de naam op de 19e-eeuwse kaarten. Waarschijnlijk houdt deze naam verband met kluit of kloot (aardkluit). Langs die zelfde Steenbergseweg ligt ook de buurtschap Oude Molen, die ouder is dan Klutsdorp. Al in de Middeleeuwen had de heer van Bergen op Zoom een molen te Halsteren. ln 1617 is deze houten molen herbouwd. De buurtschap heette 'Halstersche Molen', tot in 1817 de nieuwe Sint Antoniusmolen ten zuiden van het dorp is gebouwd. De naam van het buurtschap veranderde in 'Oude Molen', terwijl rondom de Sint Antoniusmolen de buurtschap 'Nieuwe Molen' ontstond. Behalve deze bovengenoemde buurtschappen zijn er nog enkele kleinere zoals de Leemkladde, nabij de Kladde, dat deels op Steenbergs en deels op Halsters grondgebied ligt, de Buurt, Kijk uit, het Vagevuur en Bloemendaal, allemaal buurtschappen gegroeid rondom een boerderij.

Hoogerheide
Het kerkdorp Hoogerheide is een stuk jonger dan Woensdrecht. De naam 'die Hoeghe Heide' komt voor het eerst voor in 1339. In een akte uit dat jaar wordt het leengoed op die Hoeghe Heide door Mathildis van Wezemaal, vrouwe van Bergen op Zoom, aan Godevaert Hermanszoon overgedragen. In de naam wordt de tegenstelling met Nederheide aangegeven. Het terrein lag dan ook op de hoge gronden. De heer van Bergen op Zoom zette in 1353 het leengoed om in een heerlijkheid met hoge en lage rechtsmacht. Heer van Hoogerheide was toen Godevaart van der Dilft, die ook heer van Borgvliet was. Tot 1445 bleef Hoogerheide in bezit van de familie Van der Dilft. Thomas Betten kocht de

heerlijkheid in 1573. Omdat hij tevens heer van Ossendrecht was, werd Hoogerheide enige tijd gecombineerd met de heerlijkheid Half-Ossendrecht. In de 18e eeuw bezat de familie Van Aerssen-van Voshol de heerlijkheid. Albrecht Nicolaas van Aerssen Beyeren, heer van Voshol, verkocht Hoogerheide in 1761 aan de markies van Bergen op Zoom, zodat de heerlijkheid bij het Markiezaat ingelijfd kon worden. In 1810 werd Hoogerheide met Huijbergen verenigd en vervolgens in 1821 bij de gemeente Woensdrecht gevoegd. Het dorp was van bescheiden omvang. Het grootste deel van de bebouwing was te vinden langs de huidige Ossendrechtseweg, een deel van de Raadhuisstraat en het Heystraatje (thans Putseweg). In de wildert, ten oosten van het dorp, stonden de molen en de galg en later lag daar een plantage van de heer van Hoogerheide. Het dorp werd bestuurd door de schepenen en gemeentemannen, die de drossaard van het Zuidkwartier boven zich hadden. Aanvankelijk hoorde het dorp tot de parochie Woensdrecht. Wel kreeg de plaats een eigen kapel, die in ieder geval al in 1475 bestond. De kapel was gewijd aan het Heilig Kruis en stond aan de oostzijde van de huidige Raadhuisstraat ten noordoosten van de tegenwoordige parochiekerk. Na de hervorming kerkte men ofwel in Huijbergen of in Ossendrecht en Zandvliet. In de 18e eeuw bouwde men een schuurkerk ter plaatse van de huidige parochiekerk. De schuurkerk is in 1721 in gebruik genomen. Dit houten gebouw is in 1769 door een stenen kerk vervangen. De parochie omvatte nu ook Woensdrecht en Ossendrecht. Deze laatste plaats werd in 1834 opnieuw een afzonderlijke parochie.

Huijbergen

Het kleinste dorp binnen het gebied van het vroegere Markiezaat heeft procentueel gezien het meeste bosgebied. Het amper 2200 inwoners tellende Huijbergen is een rustige en qua natuur erg mooi dorp. Veel historische gebouwen hoeft men er niet te zoeken. Dat heeft te maken met de enorme verwoestingen bij de bevrijding in oktober 1944. Bij velen zal de plaatsnaam bekend zijn door het onderwijsinstituut Sint Marie, waar heel wat West Brabanders en Zeeuwen in het internaat een lagere school- of mavo-opleiding volgden. Huijbergen is echter vooral een bezoek waard om er in de prachtige bossen en heidevelden te wandelen, die zich over een heuvelachtig terrein uitstrekken. Daarmee is meteen de plaatsnaam verklaard: Huij(hei) en bergen, althans zo kan men lezen in het aardrijkskundig woordenboek van Van der Aa. Huijbergen, in de Middeleeuwen ook wel Hubergen genoemd, kan ook afkomstig zijn van Hu- bergen. Hu in de betekenis van waterig gebied, moeras. In 1964 vierde de gemeente haar 700-jarig bestaan. Men vond de aanleiding om dit feit te vieren in een Latijnse akte uit 1264 waarbij Hendrik, heer van Breda, 48 bunder (ongeveer 48 ha) woeste grond in Huijbergen schenkt aan Willem, alias Heusche Bollaert. Deze Willem mocht het land ontginnen en er bestuur en rechtspraak inrichten, een kerk en een molen bouwen en enkele rechten uitoefenen, onder andere het recht om te vissen in de Meiren (waarschijnlijk de Groote en Kleine Meer). Willem Bollaert had in ieder geval gezorgd voor een kapel of bidplaats voor de bewoners van ‘Huberg’. Arnoud van Leuven en Elisabeth van Breda, heer en vrouwe van Breda, schonken in 1278 een stuk grond aan het klooster van de Willemsorde. Dit klooster kreeg van deze heer ook de kapel en het omliggende land om er een klooster te stichten voor maximaal twaalf kloosterlingen. De stichting van het Wilhelmietenklooster in Huijbergen was daarmee een feit.

Het dorp, maar vooral het klooster, had veel te lijden in de eerste fase van de Tachtigjarige Oorlog. In de jaren 1583-1587 moesten de paters het klooster verlaten en hun heil elders zoeken. De gebouwen werden geplunderd en grotendeels vernield. In 1595 keerden de kloosterlingen terug en begonnen aan de langdurige wederopbouw van het complex. De kerk, die rond 1600 was hersteld, werd in 1645/1646 vernieuwd. De Vrede van Munster (1648) veroorzaakte voor Huijbergen een slepend conflict over de grenzen. Het Markiezaat bleef onder het gezag van de Staten-Generaal der Verenigde Nederlanden. Voor het klooster van de Wilhelmieten betekende dit dat de grenskwestie die in de l4e eeuw zo grote vormen had aangenomen, thans weer herleefde. Nu erkenden de kloosterlingen maar al te graag dat de grens door hun bezit liep. De kerk stond voor een derde deel in het Markiezaat en voor het overige deel in het gebied van de Spaanse koning. Op bevel van de Staten-Generaal moest de kerk worden gesloten, terwijl het klooster dat rechtstreeks met de kerk in verbinding stond, voor de Wilhelmieten in gebruik kon blijven. De gebouwen van het klooster bevonden zich aan de andere zijde van de grens. De kerk kwam echter in gebruik van de hervormden. Een jaar later zorgde een actie onder leiding van Nicolaas van Varick, schout van Antwerpen op last van de landvoogd voor teruggave van de kerk aan de Wilhelmieten en inwoners van het dorp. Enkele maanden later werd de kerk op last van de Staten-Generaal met behulp van in Bergen op Zoom gelegerde troepen ontruimd.

Bij die actie leden het klooster en de kerk schade. De Wilhelmieten hadden inmiddels de wijk genomen naar de nabij gelegen boerderij Creytenborch, eigendom van de abdij van Tongerlo. Spaanse soldaten bezetten op 31 augustus 1652 het klooster. Zowel de kerk als het klooster kwamen daarna weer ter beschikking van de Wilhelmieten. De conflicten waren sindsdien niet van de lucht. Behalve de grenskwestie kwamen daar de processen over de belastingheffing bij. De Staten-Generaal bleef zelfs belasting heffen op bezittingen, huizen, zaailanden aan de andere zijde van de grens. Het was vooral de prior Siardus Bogaerts, die in die jaren voor de belangen van het klooster vocht. Aan hem herinnert thans nog een straatnaam. In het Wilhelmietenmuseum bevindt zich een 17e-eeuws geschilderd portret. Ondanks de zware financiële lasten en hoge proceskosten, wist hij geld bijeen te zamelen om het kloostergebouw te herstellen.
De omwenteling in 1795 bracht grote veranderingen met zich mee ten aanzien van het klooster. In 1798 maakte de Franse regering aanspraak op de kloostergebouwen. De paters werden uit het klooster verdreven. Zij konden hun intrek nemen bij de inwoners van Huijbergen. Door de Franse staat werden het klooster, de kerk, de brouwerij en de bijgebouwen aan een particulier verkocht. Na 1800 werden er maatregelen afgekondigd om de geestelijkheid weer in haar rechten te herstellen. Zo kon in 1802 de kerk weer in gebruik genomen worden, nadat eerst de schade hersteld was. De meeste kerkmeubelen waren verdwenen. Op het einde van 1804 konden de paters weer hun intrek nemen in het toen grotendeels leeggeroofd klooster. De paters hadden grote bedragen moeten uitgeven voor de terugkoop van het klooster en het herstel van de gebouwen. Veel huizen en boerderijen, die eens het bezit van het klooster waren, hadden zij verloren en daarmee waren ze een belangrijke inkomstenbron kwijt. Al met al ging het bergafwaarts met het convent dat slechts door een handvol paters werd bevolkt. In 1847 werd het klooster tenslotte opgeheven.
In de leegstaande kloostergebouwen, die inmiddels eigendom geworden waren van het apostolisch Vicariaat, later bisdom Breda, stichtte mgr. Van Hooydonck een weeshuis en in 1854 een kostschool. De leiding droeg hij op aan de nieuw opgerichte Congregatie van de Broeders van Huijbergen. Het Onderwijsinstituut kreeg de naam Instituut Sint Marie. Het dorp telde in 1816 een kleine 500 inwoners. Dit aantal groeide langzaam tot 832 in 1900. Daarbij waren de schoolleerlingen inbegrepen. De parochiekerk bleef tot 1916 dienst doen. De toen nieuwgebouwde kerk werd echter bij de bevrijding van het dorp in 1944 geheel verwoest. De huidige kerk is in 1952 op een andere plaats gebouwd.

Moerstraten
In tegenstelling tot Heerle en het gebied van het latere Wouwse Plantage, die beide tot het rechtsgebied van Wouw behoorden, was Moerstraten een afzonderlijk rechtsgebied met een eigen bestuur, al viel het parochieel onder Wouw en Heerle. Hoewel er gegevens zijn over de ontginning van moeren in het begin van de 14e eeuw, wordt Moerstraten pas in het register van de vaste inkomsten van de heer van Bergen op Zoom uit 1359 vermeld. ‘Ter Moerstraten’ heet het dan. Een belangrijke turfafgraving lag op de grens van Steenbergen, Halsteren, Bergen op Zoom en Moerstraten, in 1367 door de heer van Bergen op Zoom aan inwoners van Steenbergen uitgegeven. Het goed heette daarom ook wel het Poortgoed van Steenbergen.
Binnen het rechtsgebied lag een aantal aanzienlijke hoeven: Spreeuwenburgh, de Luijenhoeck, de Groote Plas, de Kleijne Plas, Luchtenburgh, Hongarije (later de Hoge Lind genoemd) en de Strangenhoeve (later Molenzicht genoemd). In 1810 werden Moerstraten en Wouw samengevoegd tot de gemeente Wouw.

Ossendrecht
De gemeente Ossendrecht strekt zich ten westen uit over enkele polders en ten oosten over een uitgebreid natuurgebied waarin onder meer de Groote en Kleine Meer gelegen zijn. Het agrarische dorp maakt een haast ‘ouderwetse’ indruk, waar een aantal prachtige oude huizen in de Burgemeester Voetenstraat en Dorpsstraat het besloten karakter van het dorp vertegenwoordigen. De gemeente is in ieder geval zuinig op haar karakter: Ossendrecht, een mooi dorp.
Het vieren van historische feiten of gebeurtenissen hangt vaak af van toevallige vermeldingen. Dat de heerlijkheid, later Markiezaat van Bergen op Zoom in 1287 van het land van Breda is afgescheiden, vormt 700 jaar later de aanleiding tot een feestjaar voor de stad Bergen op Zoom. In dat zelfde jaar kan Ossendrecht feesten, omdat de plaatsnaam 800 jaar geleden voor het eerst vermeld werd. Een zekere

Alardus van Ossendrecht trad namelijk in 1187 als getuige op in een akte, waarbij de heer van Breda de heerlijke rechten in Krabbendijke overdroeg aan de abdij van Ter Duinen (bij Koksijde in West Vlaanderen). De naam van de plaats Ossendrecht komt enkele tientallen jaren later voor wanneer er kwestie is ontstaan over de heffing van de tolgelden voor schepen die op de Schelde passeren. Dat recht was voorbehouden aan de hertog van Brabant, die de tolheffing bij Ossendrecht en Schakerlo (op het eiland Tholen) had verpacht. Vanwege de onbetrouwbaarheid van deze pachters nam de hertog de helft van de tollen voor zichzelf terug, terwijl hij de andere helft in leen gaf aan de heer van Breda. Deze heer Godfried van Breda kreeg toen ook Ossendrecht, zodat hij toezicht kon houden op het deel van de Schelde voor Ossendrecht. Omdat in die akte uit 1213 niet over de heren van Ossendrecht gesproken wordt is het niet geheel duidelijk wat er met deze heren is gebeurd. Eerst in 1276 treedt een zekere Arnoldus van Ossendrecht op. Dat hij heer van Ossendrecht was, blijkt nogmaals uit een akte uit het jaar daarop. Arnoud van Leuven en zijn vrouw Elisabeth, heer en vrouwe van Breda, belenen daarin Nicolaas van Kats alle goederen onder Ossendrecht, die afkomstig waren van Arnoldus en zijn zuster Margaretha. De hoge rechtspraak bleef aan de heer van Breda. Kort daarop, althans voor 1309, is de heerlijkheid Ossendrecht in twee delen uiteengevallen. De ene helft bleef in handen van de familie Van Kats, terwijl de andere helft werd bezeten door de familie Van der Maelstede. Die tweeherigheid van Ossendrecht bleef tot 1761 bestaan. De helft van de familie Van Kats ging in de 15e eeuw over aan de familie Van der Noot. In 1581 en 1582 kreeg Thomas Betten, heer van Hoogerheide dit deel in bezit van resp. Anna en Katharina van der Noot. Dit deel werd tot 1750 door een ‘personele unie’ verenigd met de heerlijkheid Hoogerheide. In dat jaar ging de heerlijkheid Half-Ossendrecht over aan Cornelis van Aerssen, heer van Voshol, die dit bezit op zijn beurt in 1761 verkocht aan de markies van Bergen op Zoom. Daarmee waren beide helften van de heerlijkheid weer verenigd, omdat de markies de andere helft reeds bezat. Die helft was via de familie Van der Maelstede en Beyers van Voxdale in 1504 overgegaan naar Jan lll van Glymes, heer van Bergen op Zoom, De tweeherigheid van Ossendrecht maakte de bestuursstructuur erg ingewikkeld, omdat de heer, later markies, van Bergen op Zoom lange tijd zowel half-heer van de ene helft als over-heer van de andere helft was. Zodoende waren er verschillende afspraken en regelingen nodig om het bestuur over het dorp en de heerlijkheid te regelen. Uiteindelijk kwamen beide half-heren overeen dat er een schepenbank van zeven schepenen zou worden ingesteld, waarbij de heer van Bergen op Zoom vier schepenen en de andere half-heer drie schepenen mocht benoemen. Er bleven echter steeds geschillen ontstaan tussen beide heren over de benoeming van de bestuurlijke en ambtelijke functionarissen. Lange tijd benoemden beiden een eigen schout, schutter en vorster. De inkomsten, bestaande uit de opbrengsten van boetes, cijnzen en verschillende tienden werden onder beide heren verdeeld. Beide half-heren zorgden gezamenlijk voor de uitgifte van aanwassen om deze te laten bedijken. De eerste uitgifte vond plaats in 1429, waarna de Polder van Ossendrecht volgde (ook wel het Neerland van Ossendrecht genoemd). Bij de grote watersnood van 1570 ging deze polder verloren. De herbedijking vond pas in 1651 plaats. Reeds in 1653 maakte een overstroming de polder weer onbruikbaar. De opnieuw bedijkte polder ging in 1682 andermaal door overstroming verloren. Men loste de situatie daarna anders op. In 1685 begonnen de bedijkingswerkzaamheden van de Oud Hinkelenoord en van het noordelijk deel van de Ossendrechtse polder. De nieuwe polder kreeg de naam de Noordpolder van Ossendrecht. Het restant van de oude, overstroomde polder is bedijkt in 1743 als Zuidpolder en in 1809 als Nieuwe Zuidpolder. Ossendrecht had in ieder geval omstreeks 1400 een kerk, waarschijnlijk toen van bescheiden omvang. De kerk was gewijd aan Sint Gertrudis, die in West-Brabant op meer plaatsen populair was (o.a. Bergen op Zoom, Borgvliet en Heerle). De kerk is in 1497 grondig verbouwd. De toren en een deel van de kerk, zoals die te zien is op de 18e-eeuwse tekening door H. Tavernier, dateren mogelijk uit deze periode. Wel zijn er in de volgende eeuwen verschillende verbouwingen aan de kerk uitgevoerd. Volgens verschillende schrijvers is een deel van de kerk in 1581 door brand verwoest. De kerk zou in de troebele jaren door Spaanse soldaten in brand gestoken zijn. Kort daarop is hij aan de hervormden in gebruik gegeven, die nog voor 1612 het gebouw herstelden. Voor de jonge hervormde gemeente was het gebouw veel te groot. Een deel ervan richtten zij in tot woning voor de predikant. De katholieken hielden sindsdien hun godsdienstoefening in een schuurkerk die ondergebracht was in een boerderij, eigendom van de Wilhelmieten. In 1752 was de kerk zover in verval dat herstel dringend nodig was. Een collecte onder de hervormde gemeenten maakte dit herstel mogelijk.

In 1810 is Ossendrecht met Calfven samengevoegd tot de gemeente Ossendrecht. Calfven, dat geheel door Ossendrechts gebied was omringd, was een kleine heerlijkheid die een leen van het Markiezaat van Bergen op Zoom vormde. Het centrum van de heerlijkheid werd gevormd door het huis Calfven met de pachthoeve, bossen en beemden. De laatste heer van Calfven, Johannes Baptista de Fraula, verkocht de heerlijkheid in 1773 aan de markies. De nog kleine gemeenschap leefde voornamelijk van inkomsten uit de landbouw. De oppervlakte van de polders werd in 1860 nog uitgebreid door de aanleg van de Vijdtpolder.

Putte

Het dorp Putte is het meest zuidelijke dorp in het voormalige Markiezaat van Bergen op Zoom. De gemeente grenst aan de noordkant aan Ossendrecht en aan de west-, zuid- en oostzijde aan Belgisch grondgebied. Dat verklaart de invloed van onze zuiderburen in het dorp, wat vooral tot uiting komt in de bouwvormen van de huizen, de reclameopschriften en de overdadige seksreclames, die duidelijk in meer voorzien dan de plaatselijke behoefte. De grenskantoren en douaneagentschappen waren eveneens vaste kenmerken van het grensdorp. Toch is dat slechts één kant van het dorp, dat een heel andere indruk maakt als men de moeite neemt om even van de hoofdweg, de Putseweg en de Antwerpsestraat, af te wijken. Dan kan men genieten van het bos- en heideland, dat het belangrijkste deel van het gemeentegebied in beslag neemt. Uit de huidige bebouwing langs de Antwerpsestraat, de dorpsstraat van het tegenwoordige Putte, kan men niet meer opmaken dat het dorp op een lange historie kan bogen. Omstreeks 1247 begon de heer van Attenhoven (=Hoevenen, B.) met ontginningen in deze streek. Hij mocht er ook parochiekerken stichten. In deze tijd ontstonden Hoevenen, Kapellen en Putte. In 1260 werd het gebied van het land van Breda afgesplitst, maar de heer van Breda kocht het dorp Putte in 1275 weer terug van de heer van Hoevenen en voegde het bij het land van Breda. Na de splitsing van deze heerlijkheid in 1287 kwam Putte onder de heerlijkheid Bergen op Zoom. Naast een aantal cijnzen bezat de heer er het horskoren, bodemgeld, bijenvlucht, jachtrecht en tienden, allemaal bronnen van inkomsten. In 1464 geeft de heer van Bergen op Zoom, Jan II van Glymes (Metten Lippen), de heide en de wildert in erfpacht uit aan de ingezetenen van Putte om het gebied tot ontginning te brengen. Erg groot was het dorp toen niet. Volgens tellingen uit de 15e eeuw telde het dorp 26 bewoonde huizen. In de 16e eeuw liep dat aantal op tot 34. In de woelige jaren van de Tachtigjarige Oorlog had het dorp het zwaar te verduren. Rond 1583 schijnen de kerk en de pastorie in brand gestoken te zijn en was het merendeel van de bevolking naar elders gevlucht. Het oude dorp Putte verdween geheel van de kaart, alleen het perceel ‘het Oude Kerkhof‘ en een weg genaamd het Kerkstraatje herinnerden nog lange tijd aan het vroegere dorp. Op het einde der 16e eeuw keerden de inwoners naar het platgebrande dorp terug. De wederopbouw van het nieuwe Putte kon beginnen. De kern kwam echter zuidelijker te liggen, waar ook thans de kern ligt, nabij de grens. Men stichtte er in 1615 een nieuwe kerk. De rooms-katholieken hebben niet lang gebruik gemaakt van dit gebouw, omdat die evenals in de andere Markiezaatsdorpen na de Vrede van Munster in 1648 aan de hervormden moest worden afgestaan. De katholieken kerkten sindsdien ‘over’ de grens in Putte-Ertbrand. Die situatie bleef tot 1842 bestaan. De hervormde gemeente van Putte had echter maar weinig leden. Zo weinig dat men met moeite het kerkje kon onderhouden. Bij dit kerkje werd in 1678 de Antwerpse kunstschilder Jacob Jordaens begraven, die vanwege zijn geloofsovertuiging niet in Antwerpen begraven wilde worden. Hij was in zijn laatste jaren tot de hervormde religie overgegaan.

Grafmonument van Jordaens te Putte

In de 18e eeuw werd het dorp nogmaals met ondergang bedreigd. Vooral in 1747, toen de Fransen ons land binnenvielen en Bergen op Zoom innamen, had dat ernstige gevolgen voor Putte. Tien huizen, ruim een derde van het totaal, waren in puin geschoten, terwijl verscheidene andere grote schade opliepen. Dit had gevolgen voor het inwonertal. Het dorp was gegroeid van 204 inwoners in 1711 naar 243 inwoners in 1740. In 1749 waren er nog slechts 140. Bijna de helft van de ingezetenen had de wijk genomen naar veiliger oorden. In 1760 was het bevolkingsaantal weer toegenomen tot 230 inwoners. Hieruit mag afgeleid worden dat de bevolking weer vertrouwen had in de toestand en teruggekeerd was naar de oorspronkelijke huizen.
Na de oprichting van de eigen Putse parochie, bouwde men in 1865 een rooms-katholieke kerk aan de Putseweg op het perceel recht tegenover de dorpsschool en het graf van Jordaens. Dus recht tegenover de plek waar eens de 17e-eeuwse kerk had gestaan. Naast de nieuwe kerk werd de pastorie gebouwd. Een ramp trof het dorp in de meidagen van 1940, bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog. De kerk brandde uit ten gevolge van de gevechten rond Huijbergen en Putte. Vele huizen werden verwoest of liepen grote schade op. Als een van de eerste gemeenten in West- Brabant werd Putte op 6 oktober 1944 bevrijd. Wel gingen de gevechten op de dagen ervoor tussen de Canadezen en de Duitsers met vernielingen gepaard, toen granaatvuur een aantal huizen vernielde. Na de Tweede Wereldoorlog herbouwde men de rooms-katholieke kerk. Het vroegere Leempad werd tot Canadalaan omgedoopt om de bevrijders van het dorp te eren.

Woensdrecht
De gemeente Woensdrecht is in 1810 gevormd door samenvoeging van de vijf heerlijkheden Woensdrecht, Hoogerheide, Zuidgeest, Hildernisse en Hinkelenoord. De vier eerstgenoemde plaatsen maakten deel uit van het Markiezaat van Bergen op Zoom. Hinkelenoord kan als verzamelnaam gelden voor de ambachtsgebieden die tot het graafschap Zeeland behoorden. Deze ambachtsheerlijkheden zijn door stormrampen in de l6e eeuw verwoest. Pas in 1807 is het opnieuw ingedijkte gebied bij de provincie Noord-Brabant gevoegd. Bij de gemeentelijke herindeling in 1997 zijn Woensdrecht-Hoogerheide, Huijbergen en Putte samengevoegd tot gemeente Woensdrecht.
Over de herkomst van de naam Woensdrecht bestaat in de literatuur nogal verschil van mening. Sommigen geven als verklaring voor het eerste deel van de naam dat die afkomstig zou zijn van Wode of Wodan, de oudgermaanse god. Bij het tweede deel van de naam, drecht, kan worden gedacht aan een veer of overzetplaats. Gezien de plaatselijke gesteldheid in de Middeleeuwen, toen Woensdrecht dicht bij de Schelde was gelegen, kan hier een veer geweest zijn naar het tegenover liggende Zuid-Beveland. Het meest aannemelijk lijkt de verklaring dat het hier gelegen veer beheerd werd of bezeten werd door iemand met de naam Woen, Wonne, Wun of Wodo. De oudst bekende vermelding van Woensdrecht komt voor in een akte, waarin paus Innocentius IV de goederen en rechten van de abdij

van Sint Michiels te Antwerpen onder Woensdrecht erkent. De akte is gedateerd 29 april 1249. Omstreeks die tijd is vermoedelijk de heerlijkheid Woensdrecht ontstaan, die in bezit kwam van Godfried, heer van Kruiningen. Deze had door ruiling van zijn bezit te Rijsbergen en een behoorlijke bijbetaling het gebied van Woensdrecht van de heer van Breda verkregen. Sinds de splitsing van de heerlijkheid Breda in 1287 behoorde Woensdrecht tot het gebied van de heren van Bergen op Zoom. De familie van Kruiningen bleef Woensdrecht als leen van de heren van Bergen bezitten tot 1493. Toen verkochten zij hun rechten aan de heer van Bergen, waardoor Woensdrecht rechtstreeks tot de Heerlijkheid, later Markiezaat ging behoren. Binnen het gebied lagen drie woonkernen: het eigenlijke dorp Woensdrecht (waarvan de kern lag op de kruising Rijzendeweg/Dorpsstraat), de buurtschappen Korteven en Nederheide ten oosten van het dorp. In de uitgestrekte heerlijkheid stonden deze huizen nogal verspreid, ten eerste over de drie genoemde woonkernen, maar ook over de uitgestrekte wildert of woeste gronden ten oosten van de huidige Antwerpsestraatweg. In de Middeleeuwen werd hier turf gestoken, waarvan een aantal vennen een restant is: het Meeuwven en het Bloempjesven. Vroeger waren er nog meer vennen: de Afgelaten vennen, Wasven, Veerleven en het Ackerven. De westkant van de heerlijkheid Woensdrecht werd door polders in beslag genomen. De polder het Oudland is het eerst bedijkt, vervolgens het Zuidland en het Noordland. Omstreeks 1495 is een klein poldertje genaamd ‘Nyeuwenland op Roeversberch‘ bedijkt, dat door de heer van Bergen op Zoom aan het klooster van Emaus werd geschonken. De polders overstroomden door de stormvloed van 1530. De herbedijking die daarna plaatsvond, liep veel schade op door overstromingen in 1552 en 1555 en ging tenslotte geheel verloren door de beruchte Allerheiligenvloed van 1 en 2 november 1570. Nieuwe bedijkingen vonden pas plaats in 1651 (het Neerland), doch dit gebied is in 1683 weer overstroomd. Het duurde nog tot 1728 voor de polder werd herbedijkt, nu onder de naam Prins Karelpolder, genoemd naar de markies Karel Philip Theodoor van Palts-Sulzbach.
Vermoedelijk had het dorp sinds de 13e eeuw een kapel of eenvoudig kerkgebouw, dat door de heren van Kruyningen een voornamer aanzien kreeg. Dat gebouw was in rode baksteen opgetrokken en bestond uit drie beuken en een kruiskoor. In 1460 bouwde men een nieuw koor en hiervoor moesten twee altaren worden verzet. Ook in 1529 werden reparatiewerken uitgevoerd. In 1583 of 1584 is de kerk door de oorlogshandelingen verwoest. Alleen de toren heeft de verwoestende brand overleefd. De predikant van Ossendrecht, Abraham de Coster, kreeg in 1 618 een gift van de stad Breda om de kerk van Woensdrecht op te bouwen. Het gering aantal hervormden van het dorp had sindsdien een deel van het gebouw in gebruik. Dit deel, het transept, kreeg een eigen portaal en klokkentorentje. Die situatie is nog te zien op een tekening door kapitein Bagelaar uit 1809. In dat jaar kerkte men er voor het laatst. De hervormden gingen sindsdien in Ossendrecht ter kerke. Het eenvoudige gebouwtje deed nadien als opslagplaats en als militaire gevangenis dienst. Na 1840 raakte het kerkje steeds verder in verval. Het muurwerk werd van lieverlee gesloopt door lieden die bakstenen nodig hadden. De 24 m hoge toren bleef tot aan de Tweede Wereldoorlog overeind, zij het als een dakloze en sterk begroeide ruïne, wat wel een schilderachtig beeld opleverde. In 1944 is de toren in puin geschoten bij de gevechten tussen de Duitse en geallieerde troepen. Na de bevrijding zijn de restanten opgeruimd.

Hoogerheide, dat aanvankelijk met Huijbergen tot één gemeente was verenigd, was met ingang van 1 januari 1821 bij Woensdrecht gevoegd. De nieuwe gemeente bleef Woensdrecht heten. De grootste kernen waren Woensdrecht en Hoogerheide, terwijl er buurtschappen waren en verspreide bebouwing plaatsvond bij Lindonk, Hildernisse, Korteven, Zuidgeest en Heimolen. De polders waren de Zuidpolder en Oud-Hinkelenpolder, de Prins Karelpolder, de Nieuwe Hinkelenoord en Hoogerwerfpolder. In 1860/1861 kwamen daar de nieuw ingedijkte Vijdtpolder, de Caters- en Van den Eyndenpolder en Van der Duynspolder bij. In 1911/1912 werd gezamenlijk met Rilland-Bath de Hoogerwaardpolder ingedijkt. Tot 1867 had de gemeente geen eigen raadhuis. De vergaderingen vonden in een plaatselijke herberg plaats. Het archief berustte bij de secretaris thuis, terwijl de stukken van het kadaster en het bevolkings- register bij de burgemeester thuis bewaard werden. Rond 1862 werden plannen gemaakt om te komen tot de bouw van een raadhuis. Als vestigingsplaats koos men voor Hoogerheide omdat dit dorp, waar ook de parochiekerk stond, inmiddels de centrumfunctie van Woensdrecht had overgenomen. Toen in 1867 een nieuwe school en onderwijzerswoning werden gebouwd, realiseerde men tevens een nieuw raadhuis. Nadat in 1905 de school in een nieuw gebouw was ondergebracht, kon het gemeentehuis dat tot dusver uit twee vertrekken had bestaan, worden

uitgebreid. In 1918 kreeg de gemeente een nieuw raadhuis, gebouwd volgens plannen van de architecten Teeffelen en De Nijs. Enkele jaren geleden is dit vervangen door nieuwbouw ter plaatse. Kerkelijk omvatte de parochie Hoogerheide ook het gebied van Woensdrecht. Sinds het einde van de 17e eeuw had men in een schuurkerk in Hoogerheide gekerkt. Dit gebouw, aanvankelijk van hout, was in 1769 door een stenen gebouw vervangen. Deze kerk is in 1851 aanzienlijk uitgebreid en verfraaid. Ze was toegewijd aan O.L. Vrouw Hemelvaart. Behalve Woensdrecht en Hoogerheide behoorde ook Ossendrecht tot deze parochie. Als eerste werd Ossendrecht in 1834 daarvan afgescheiden. Jarenlange pogingen om in Woensdrecht een eigen kerk te bouwen en een parochie op te richten, stuitten op ernstige bezwaren bij de bisschop. De inwoners van Woensdrecht lieten het er niet bij zitten. Zij richtten in 1882 zelfs een NV op, die besloot om zelf een kerk te bouwen. De bouw werd in 1882 aanbesteed. De timmerman H. Geers uit Bergen op Zoom had het plan getekend, nadat het ontwerp van architect C. van Genk te duur was gebleken. Op 14 januari 1883 was de kerk klaar en werd deze aangeboden aan de bisschop. Deze weigerde het gebouw te aanvaarden en verbood de inwoners van Woensdrecht om er de sacramenten te ontvangen. De inwoners van Woensdrecht gaven nu te kennen dat zij niet meer naar de kerk zouden gaan om hun zondagsplicht te vervullen zolang de kerk niet erkend zou worden. Wel bleef men in hun eigen kerk bijeenkomen om de rozenkrans te bidden. Deze afscheiding noemde men het ‘schisma van Woensdrecht’. Dit duurde bijna twee jaar. In september 1884 is de NV ontbonden en onderwierp men zich aan het gezag van de bisschop. In november daaropvolgend werd voor het eerst de Heilige Mis in de kerk gehouden. Woensdrecht kreeg een pastoor en bij bisschoppelijk besluit van 30 oktober 1885 werd het dorp tot zelfstandige parochie verheven; de kerk werd gewijd aan Sint Jozef. Een jaar later kwam de bouw van de toren gereed, waarin in 1887 drie klokken werden gehangen. Enkele jaren later, in 1890-1892 kon de uitbreiding van de kerk van Hoogerheide worden gerealiseerd, waarbij met name het priesterkoor werd vernieuwd. Als een werkverschaffingsobject liet de gemeente Woensdrecht in de jaren 1932-1934 het vliegveld aanleggen ter plaatse van de Eendekooi, een complex van bos en heidegronden. De in 1933 te Bergen op Zoom opgerichte zweefvliegclub ‘West-Brabantse Aero Club’ vond hier haar basis. Tijdens de algehele mobilisatie in 1939 vorderde het ministerie van Oorlog het terrein voor militaire doeleinden. Een bewakingsdetachement hield er de zaak in de gaten. Door het omploegen van de startbanen en het plaatsen van putringen, trachtte men het vliegveld voor de vijand onklaar te maken. Dit mocht niet baten. Direct na de bezetting namen de Duitsers het vliegveld in gebruik. De bevrijding van de Zuidwesthoek-gemeenten ging met hevige gevechten gepaard. Nadat Ossendrecht op 6 oktober 1944 was bevrijd, hielden dc gevechten aan tot 23 oktober. De slag om Woensdrecht brak in alle hevigheid op 16 oktober 1944 uit. De dag erna hadden de Canadezen een groot deel van de gemeente in handen. Grote delen van het dorp waren toen in puin geschoten. Ook de kerken waren zwaar beschadigd. In 1949 vond de plechtige onthulling plaats van een herdenkingsmonument op een terrein nabij de kruising Onderstal/Dorpsstraat. Het beeld stelt een vrouw voor die een oorlogsslachtoffer zorgzaam opvangt. Het is ontworpen door beeldhouwer H.C. Visser uit Bosschenhoofd.

Wouw

Wouw heeft vier kerkdorpen binnen zijn gemeentegrenzen: Wouw, Wouwse Plantage, Heerle en Moerstraten. In 1982 vierde Wouw zijn 750-jarig bestaan. De feestelijkheden vonden in juni plaats. De aanleiding voor liet feest vond men in een akte uit 1232 waarin Wouw onder de naam Woide staat vermeld. Uit deze akte blijkt niet of het hier om het dorp of het kasteel gaat of dat het een zuiver geografische aanduiding is. Pas drie decennia later staat het dorp in een akte vermeld als ‘villa nostra de Woude' (ons dorp Wouw). De gronden brachten in die jaren al tienden of belastingen op. Hendrik V, heer van Breda, die een deel van zijn belastingopbrengsten aan de abdij van Sint Bernaards de Schelde verpandde, sloot de tienden van Wouw en de opbrengsten van boeten van die overdracht uit. De plaatsnaam komt in een aantal akten uit de periode daarna voor. De heer en vrouwe van Breda stichtten in 1271 het klooster van Sint Catharinadal bij Wouw. In 1277 schonken de heer en vrouwe van Breda de tienden en het recht om een pastoor te benoemen aan de abdij van Sint Bernaards.
Na de verdeling van het land van Breda in 1287 kwam Wouw onder het land van Bergen op Zoom. Wouw omvatte toen tevens delen van Roosendaal, Rucphen, Voornseinde en Hoeven. Deze werden voor het merendeel daarvan in de Middeleeuwen afgescheiden. Alleen het gebied van Langendijk, tussen Roosendaal en Rucphen, bleef als een enclave van Wouw bestaan en tot 1810 tot de schepenbank van Wouw behoren. Binnen het rechtsgebied van Wouw had de heer, later de markies,

van Bergen op Zoom het hoogste gezag. De heren van Bergen op Zoom voerden op het einde van de 13e en begin van de 14e eeuw tevens de titel heer van Wouw, hoewel Wouw formeel gezien geen eigen heren heeft gehad. De eerste heer van Bergen op Zoom, Gerard van Wezemael, voerde de titel zelfs op zijn zegel. Dit kan erop wijzen dat hij zijn bezit te Wouw van meer belang achtte.
De heren van Bergen op Zoom bezaten te Wouw een aanzienlijk kasteel dat samen met de imposante kerk het aanzien van het dorp bepaalde en het als het ware boven het platteland uittilden. Door het ontbreken van geschreven bronnen is het niet mogelijk de oorsprong van het kasteel nauwkeurig vast te stellen. Wellicht kan een datum uit het einde van de 13e of begin van de 14e eeuw hiervoor gelden. Dat Gerard van Wezemaal zich heer van Wouw noemde kan erop wijzen dat hij omstreeks 1300 een woning bezat, die tot het latere, omvangrijke kasteelcomplex is uitgegroeid. In een akte uit 1342 wordt het kasteel voor het eerst genoemd. Dan is er sprake van 'die Zale', het kernhuis van het kasteelcomplex. Later wordt het ook wel als het Huys te Woude vermeld. Vooral in de 15e eeuw werden er vele bouwactiviteiten aan het kasteel ondernomen. Het kasteel bestond toen uit de Zale, die in 1391 aanzienlijk uitgebreid is, een kapel, gebouwd in 1435 en een groot aantal kamers. Er was een keuken, een badstoof en in de zogenaamde Nederhof stonden bijgebouwen als een brouwerij, stallen en kooien. Het oude slot had twee torens, waarin onder meer een gevangenis was ondergebracht, en een gracht. Omdat de heren en markiezen van Bergen op Zoom er tot op het einde van de 16e eeuw met hun gezin en personeel woonden, werden er vele verbouwingen uitgevoerd. Enerzijds moest het kasteel als permanente woonplaats worden ingericht, anderzijds werd er meer aandacht besteed aan de militaire en strategische betekenis ervan. Onder leiding van Anthonis I Keldermans werd het kasteel in de jaren 1487-1500 van een nieuwe omwalling voorzien. Uit die jaren dateren de vijf hoektorens, de Voorpoort en de Achterpoort. De omwalling was vijfhoekig van vorm, evenals de aanzienlijk vergrote gracht. Tussen de torens metselde men stenen muren, waar in het midden van de 16e eeuw blokhuizen zijn aangebracht. Nadat de nieuwe poort- en bijgebouwen voor bewoning geschikt gemaakt waren, begon men aan de afbraak van het oude slot. De afbraak werd echter spoedig gestaakt. Pas in de 17e eeuw is het geleidelijk een ruïne geworden. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog had het kasteel voornamelijk een militaire functie. Sinds 1573 lag er een Spaans garnizoen, afgewisseld door een Staats leger van 1577-1581. De markies Jan van Wittem leverde het kasteel in 1581 over aan de Spanjaarden. De legertroepen onder leiding van maarschalk Biron heroverden het complex in 1583 ten gunste van de Staten-Generaal. In 1587 was de Spaanse veldheer Parma echter de sterkste. Prins Maurits bezette het kasteel in 1605. In ruil voor de slechting van het kasteel van Hoogstraten is ook het kasteel van Wouw in 1606 ontmanteld. De overgebleven gebouwen werden in de periode daarna geleidelijk gesloopt. Alleen de achterpoort en een boerderij bleven tot ver in de 18e eeuw in gebruik. De gebouwen en de grond kwamen via de Franse Republiek aan de Bataafse Republiek in eigendom. Deze verkocht het complex aan een particulier. In 1934 is een oppervlakkig en zeer summier archeologisch onderzoek verricht naar de funderingen van de vroegere burcht. Toen is slechts een klein deel ervan opgegraven. In 1979 is het terrein aangewezen als archeologisch monument, waardoor de mogelijkheid tot een grootscheepse opgraving open blijft.
De parochie Wouw maakte deel uit van het bisdom Luik en daarin behoorde het tot het dekenaat Hilvarenbeek. Na de kerkelijke herindeling van 1559 kwam Wouw onder het bisdom Antwerpen, en daarin onder het dekenaat Bergen op Zoom te behoren. Wanneer de parochie is gesticht en door wie is niet bekend. In ieder geval was er in 1277 reeds een pastoor. De parochie was gewijd aan Sint Lambertus. Het parochiegebied strekte zich ook uit over een deel van Roosendaal. Het gebied van Heerle, dat bestuurlijk onder Wouw viel, was in 1307 een afzonderlijke parochie geworden. De pastoor werd benoemd door de abdij van Sint Bernaards. De heer van Breda had dit recht in 1277 aan de abdij geschonken. Blijkens in 1947 teruggevonden resten bestond er vóór het huidige kerkgebouw een oudere kerk. Behalve een fundament zijn toen de resten aangetroffen van een bestrating en het profiel van een gracht. Volgens de overlevering bestond er in het begin van de 13e eeuw een kapel, gewijd aan 'Onze Lieve Vrouw in het Woud'. Er is echter nog geen bewijs gevonden over het bestaan van deze kapel. Omstreeks 1270 zou men begonnen zijn met de bouw van een stenen kerk, de voorloper van de huidige. Dit gebouw was aanzienlijk kleiner dan de huidige kerk. De buitenafmetingen zijn geschat op 45 x 20 m (kerkschip met toren). In de periode 1480-1490 is de toren gebouwd, aansluitend op het oudere kerkgebouw. De 46 m hoge toren bestond en bestaat uit zes geledingen, bekroond door een piramidevormige spits, ook wel tentdak genoemd. Wouw kreeg hiermee een van de hoogste en fraaiste torens in de streek. Het is dan ook verklaarbaar dat men bij

deze imposante toren een nieuw kerkgebouw wilde. Ook de toename van de bevolking zal daarbij een rol gespeeld hebben. In de jaren 1507-1512 is het nieuwe koor gebouwd, geheel opgetrokken uit natuursteen. Vervolgens zijn in de jaren daarna het noord- en zuidtransept en het kerkschip gebouwd. In het uitgestrekte gebied van Wouw woonde de bevolking verspreid over diverse buurtschappen. In de 15e eeuw telde het rechtsgebied exclusief Langendijk zo'n 300 huizen. In de kom van Wouw zelf stonden slechts 41 huizen. De overige waren verdeeld over de buurtschappen Westelaar, Oostelaar, Saafsels, Spellestraat, Op den Triest, Aen 't Felt, op de Looikense Akker en in het kerkdorp Heerle. Het inwonertal groeide in de 16e eeuw gestaag. Een grote terugval werd veroorzaakt door de oorlogshandelingen in de jaren '80 van die eeuw. In oktober 1581 brandde de kerk en een groot deel van het dorp af door de brandstichting van de Spaanse legers. De Spaanse soldaten plunderden de overgebleven huizen. De bewoners namen de vlucht naar veiliger oorden. Wie daarna terugkeerde, vluchtte andermaal in 1583 toen het Staatse leger onder leiding van de bevelhebber Biron de rest van het dorp plunderde en in brand stak. De bevolking kwam pas na 1590 terug. In 1593 was er weer een dorpsbestuur. Het dorpshuis werd in 1598 hersteld. Het herstel van de kerk moest wachten tot de periode van het Twaalfjarige Bestand. Het koor is in 1611 hersteld, waarbij het dorpsbestuur met de abdij van Sint Bernaards van mening verschilde over de herstelkosten. Het dwarsschip is in 1614 hersteld. Het schip en de toren bleven nog lang als een ruïne overeind. De toren is op het einde van de 18e eeuw hersteld, het schip in 1821. De Hervorming is na de Vrede van Munster in 1648 ingevoerd. Dit is schijnbaar rustig verlopen, waarbij de katholieken de kerk zonder noemenswaardig protest aan de hervormden in gebruik gaven. Die waren zo gering in aantal dat zij in het koor voldoende ruimte vonden voor hun kerkdiensten. Het dwarsschip gebruikten zij als wandelkerk. Met een muur werd het dwarspand van het schip gescheiden. De katholieken maakten gebruik van een kerkschuur buiten het dorp aan de oostkant van de Roosendaalsestraat. De abdij van Sint Bernaards liet in 1660 aan de Bergsestraat een nieuwe pastorie bouwen. Thans heet die 'de oude pastorije'.
De samenvoeging van Moerstraten en Wouw in 1810, creëerde een nieuwe uitgestrekte gemeente met vier kerkdorpen. Dat de vier dorpen sinds 1927 allemaal over een eigen kerkgebouw beschikken, houdt de identiteit ervan overeind. Het eerst werd Heerle als zelfstandige parochie in 1833 afgescheiden. De oude Sint Gertrudiskerk was toen al enige decennia in gebruik. Het kerkdorp Heerle telde in 1840 630 inwoners. De heropgerichte parochie liet de oude gotische kerk in 1861 afbreken en door een nieuw gebouw vervangen. Deze kerk is in 1924 vergroot volgens plannen van de benedictijn P. Bellot uit Oosterhout.
De aankoop van het landgoed de Wouwse Plantage in 1839 door baron P.J. de Caters, zou gevolgen hebben voor de ontwikkelingen in het zuidelijk deel van de gemeente. De Caters liet in het centrum van de plantage in 1845 een groot herenhuis bouwen, dat later 'het kasteel' genoemd werd. In de periode daarna groeide dit centrum uit tot een kleine nederzetting met twee boerderijen, een bakkerij, een rentmeesterswoning, een jachthuis, een smederij, een houtzagerij en verschillende woonhuizen. Baron de Caters liet op eigen initiatief een kerkje bouwen, gevolgd door een pastorie en een schooltje. Aan het einde van 1875 gaf na veel brievenschrijverij tenslotte de bisschop van Breda toestemming tot oprichting van de nieuwe parochie Wouwse Plantage. De kerkpatroon werd Sint Gertrudis. In 1891 kon naar plannen van de Bergse architect C.P. van Genk een nieuwe kerk gebouwd worden. In 1909 leverde de kunstenaar Stolzenberg ontwerpen voor een kerkschildering, die door P. Knapen werden aangebracht. In 1925 werd de kerk vergroot, waarvoor de architect Jacq. Groenendaal de tekeningen maakte. Bij deze verbouwing werden het priesterkoor, de zijbeuken en de sacristie gebouwd. Door de grote vernielingen aan het gebouw, opgelopen tijdens de bevrijdingsdagen in 1944, moest de kerk grotendeels vernieuwd worden. Deze herbouw is in 1950 voltooid.
Op kerkelijk gebied had de gemeente intussen sinds 1927 een vierde kerk gekregen en wel in het dorp Moerstraten. Dit kerkdorp was twee jaar eerder tot zelfstandige parochie verheven. Jacq. Groenendaal leverde ook voor dit kerkgebouw het ontwerp. Kerkpatroon werd H. Theresia van het Kind Jezus. In de oorlogsjaren 1940-1944 heeft de gemeente veel geleden. Vooral de gevechten bij de bevrijding van de verschillende kerkdorpen leverde naast de vreugde om de herwonnen vrijheid veel leed op om de gesneuvelde buurtbewoners en de schade aan landerijen en gebouwen. In Wouwse Plantage brandden vele boerderijen af, de kerk werd in puin geschoten en de toren opgeblazen. Die vernieling vond plaats op 25 oktober 1944. Twee dagen later bliezen de terugtrekkende Duitse troepen de toren van de Sint Lambertuskerk op. Het overgebleven deel van de kerk brandde op 29 oktober geheel uit. Ook de kerken van Heerle en Moerstraten liepen grote schade op.

Wouwse Plantage
Hoewel het dorp pas in de 19e eeuw is opgekomen, heeft het toch een eeuwenoude voorgeschiedenis. Het begon in feite al met de uitgifte van woeste gronden in de 14e en 15e eeuw. Het gebied van de latere Wouwse Plantage maakte daarvan deel uit. De heer van Bergen op Zoom gaf in 1504 de opdracht om nabij Huijbergen een nieuw bos aan te leggen. De rentmeestersrekening spreekt van de 'Nyeuwe Warande'. Op initiatief van de markies Antonius van Glymes zijn in 1541 en 1542 uitbreidingen van deze plantage ter hand genomen. In de plantage stond een boerderij en er lagen dreven die uitkwamen op een ronde plaats waar een fontein stond. Toen deze laatste in 1543 overlast gaf, kwam de markiezin, samen met de drossaards van Wouw en Bergen op Zoom, de toestand in ogenschouw nemen. Het beheer over de plantage werd in de daaropvolgende jaren tot 1560 door de prior van het Wilhelmietenklooster van Huijbergen gevoerd. De plantage was 540 gemeten (221 ha) groot, waarvan er 354 gemeten onder Wouw en 186 gemeten onder Huijbergen lagen. Het gebied heette toen ook wel de Huijbergse Plantage. In de Tachtigjarige Oorlog liep het bos regelmatig grote schade op doordat de legers ongelimiteerd bomen kapten en brandstichtten. Grote verwoestingen werden aangebracht bij de belegering van Bergen op Zoom in 1622. Op het einde der 17e eeuw maakte het convent van Huijbergen aanspraak op de hele plantage. Processen hierover gevoerd, vielen in hun nadeel uit. De markies van Bergen op Zoom had de hele plantage in 1761 in bezit. Nadat in 1755 een uitbreiding plaatsvond, liet de markies een nieuwe aanplant aanleggen in de jaren 1759-1761. Ter plaatse van het huidige Plantage-Centrum zijn in 1768 twee huizen gebouwd. Na de inbeslagname van de bezittingen van de markies in 1795, kwamen deze goederen uiteindelijk onder beheer van de Dienst der Domeinen van het Rijk. Via een veiling in 1839 kwam de Wouwse Plantage in het bezit van baron Petrus Joseph de Caters uit Antwerpen.

Zuidgeest
De derde plaats, die in 1810 bij de gemeente Woensdrecht werd gevoegd, was Zuidgeest. De oudste vermeldingen dateren uit 1289 en 1291. Schepenen van Zuidgeest traden op in een akte uit 1291 samen met die van Noordgeest en Borgvliet, handelend over Molenbeek. Zuidgeest behoorde rechtstreeks onder de heren en markiezen van Bergen op Zoom, die er tal van rechten bezaten te weten: landcijnzen, horskoren, tienden, bodemgeld, het lepelrecht, het recht op de bijenvlucht en het visserijrecht op Ekelbankseven, dat vlak bij de grens met Woensdrecht lag. Het dorp hoorde parochieel onder Bergen op Zoom, al schijnt er in de 15e eeuw wel een kapel te hebben gestaan. De plaats van deze kapel is niet bekend. Het grootste deel van het dorp bestond uit woeste gronden. De dorpskern heeft vermoedelijk gelegen op de Geestakkers, een gebied ten zuiden van Oostmoer (Augustapolder), grenzend aan de Scheldekust. Het dorp zal hoogstens uit 20 woningen hebben bestaan. Tijdens de Tachtigjarige Oorlog is de dorpskern vernietigd en daarna niet meer opgebouwd. In de 16e eeuw zijn nabij het landgoed Molenbeek enkele boerderijen gebouwd. Een ander landgoed was Groot Lindonk. Hier zijn meerdere boerderijen gebouwd, onder andere Klein Lindonk en de Mussepot, waaruit later het landgoed De Mattemburgh is gevormd. Door de Tachtigjarige Oorlog kwam er ook een voorlopig einde aan de schepenbank van Zuidgeest. Pas in 1629 werden er weer schepenen beëdigd, zij het dat die te Bergen op Zoom resideerden. In 1644 waren er vier schepenen en twee gemeentemannen. In 1810 is het dorp met Woensdrecht verenigd.

Les 3

3. Verdwenen dorpen
Het is niet verwonderlijk dat er in de loop van de acht eeuwen geschiedenis van West-Brabant ook enkele dorpen zijn verdwenen. Hieronder staan er enkele genoemd, die ten zuiden van Bergen op Zoom lagen. De dorpen in het verdronken land van Zuid-Beveland worden in herinnering gebracht door de straatnamen in de wijk de Bergse Plaat. Ze vallen buiten het bestek van deze module.

Hildernisse
Hildernisse wordt voor het eerst genoemd in een akte uit 1095. Daarin verklaarde de bisschop van Luik aan de abdij van Sint Kruis aldaar het gebied van Hildernisse met twee molens te hebben geschonken. In 1232 werd dit bezit van de abdij Sint Kruis te Luik geruild met de abdij van Sint Truiden. In die akte heet de plaats 'Hildenesem'. Een jaar later blijkt het land te Hildernisse in bezit te zijn van de abdij van Tongerlo. De naam is vermoedelijk ontleend aan de 'hil' bij de nisse. Een hil is een hoger terrein in een lager gelegen gebied. Nisse was een water in het polderland. De heerlijkheid was verdeeld in ambachten, die in de 14e en 15e eeuw door de heer van Bergen op Zoom gekocht zijn. Het feit dat Hildernisse een ambachtsheerlijkheid was, wijst op een sterke Zeeuwse invloed. Er werden Zeeuwse rechtsregels ingevoerd en de schout heette naar Zeeuws voorbeeld baljuw. Pas op het einde van de 15e eeuw, toen het grootste deel al in bezit van de heren van Bergen op Zoom was, aanvaardde men de rechtsregels van het land van Bergen. Het gebied van Hildernisse bestond uit de polder Heveland in het noorden, grenzend aan Borgvliet, vervolgens het Oudland, waarin het eigenlijke dorp Hildernisse was gelegen, en aan de zuidkant lag het Witte Moer, een polder die grensde aan Woensdrecht. In het Witte Moer lag het omstreeks 1480 gestichte klooster Emaus. Het dorp had in ieder geval al in 1296 een kerk. De parochie was toegewijd aan Sint Gertrudis van Nijvel. In de periode 1492-1505 zijn er omvangrijke werkzaamheden aan het gebouw uitgevoerd. Daarbij werd er een nieuw koor gebouwd. Bij de overstroming van het dorp in 1570 liep het gebouw grote schade op. De ruïne is in 1580 afgebroken. Reeds eerder was het klooster van Emaus verloren gegaan door de overstroming van 1552. Het dorp telde in 1374 214 inwoners. In zijn grootste omvang bestond het dorp uit 157 huizen. Het bestuur van het dorp werd uitgeoefend door een schepenbank van zeven schepenen. In de 16e eeuw stelde de markies een apart polderbestuur in, bestaande uit een dijkgraaf, vijf gezworenen en een klerk. Dit bestuurscollege was belast met het toezicht op de dijken. De herhaaldelijke stormvloeden in de 16e eeuw werden het dorp noodlottig. In 1530 werden delen van de dijk vernield. Een periode van voortdurende herstelwerkzaamheden aan de dijken was aangebroken. In 1539 liep Hildernisse weer onder. De stormvloed van 1552 vernielde het eiland van Agger, Bath en Hinkelenoord, waardoor het dorp aan de zuidkant geen bescherming meer had. De dijk aan de Witte Moer had het begeven en de zusters van het klooster van Emaus namen de wijk naar het veilige Bergen op Zoom. De Allerheiligenvloed van 1570 vernielde tenslotte het hele dorp. Door de oorlogstoestand en de economische malaise kon de herdijking niet plaatsvinden. De hoeve van de markies werd in 1571 afgebroken, de kerk in 1580. De schepenbank werd verenigd met die van Zuidgeest. Alleen de kapitale boerderij Hildernisse gelegen op het schorrengebied van de Oosterschelde herinnert nog aan het vergane dorp.

Hinkelenoord
Hinkelenoord, voor het eerst vermeld in 1248, was in de Middeleeuwen een dorp dat tot Zuid-Beveland behoorde. De naam van het dorp is afkomstig van de Hinkele, een verdwenen zijtak van de Schelde. Het dorp is in 1477 en vervolgens nogmaals in 1530 overstroomd en daarna niet meer herbouwd. Ook Agger en Bath zijn in 1530 overstroomd. De polders van Agger, Bath en Hinkelenoord zijn wel herbedijkt, maar gingen andermaal in 1552 verloren. Agger ontleende zijn naam aan de rivier de Agger, eens onderdeel van de Schelde. In de 17e eeuw werd de Agger afgedamd. Daardoor werd het mogelijk een nieuwe, grote polder aan te leggen, die zowel het Zuidland van Woensdrecht als Hinkelenoord omvatte. Deze polder kwam in 1685 tot stand en kreeg de naam 'de Zuidpolder van Woensdrecht gemeen met Hinkelenoord'. Nadat in 1801 de polder Nieuw Hinkelenoord werd bedijkt, veranderde men de naam van de oude polder in 'Oud Hinkelenoordpolder'. In 1807 zijn beide polders aan Brabant toegevoegd en in 1810 met Woensdrecht verenigd.

4. Literatuur

Ach Lieve Tijd, 700 jaar West-Brabant en de Westbrabanders, Zwolle 1994-1996.
Albert Delahaye, Heer Jansland gezegd Nieuw Gastel, in:*Publicaties van het Archivariaat Nassau Brabant,* nr 10, 1970.
Albert Delahaye, Oud en Nieuw Gastel vanaf 1813 tot heden, in: *Publicaties van het Archivariaat Nassau Brabant,* nr 21, 1973.
Albert Delahaye e.a., *Steenbergen in de Middeleeuwen,* Steenbergen 1972.
Albert Delahaye e.a., *Sint Gertrudis in het woud,* Wouw 1976.
A.Delahaye, W. Van Ham en R. Jacobs, *Woensdrecht en Hoogerheide, kleine geschiedenis van een historische tweeling,* Woensdrecht 1984.
Albert Delahaye, W.A. van Ham en J.H.F.Bos, *Woide … die Wouda, opstellen over de geschiedenis van Wouw,* Wouw 1980.
Albert Delahaye, *Zeven eeuwen Halsteren,* Halsteren 1980.
G.J. van Donschot, Enige hoofdstukken uit de geschiedenis van de gemeente Nieuw-Vossemeer, in: *Publicaties van het Archivariaat Nassau Brabant,* nr 56, 1981.
J. van Doorn en J.Bos, *te hooi en te gras door de Fendert,* Fijnaart 1996.
J. van Doorn, *Vierhonderd jaar protestantisme in de Noordwesthoek 1587-1987,* Fijnaart en Heijningen 1978.
A.Hallema, *Geschiedenis van de gemeente Dinteloord en Prinsenland,* Breda 1955.
W.A. van Ham, De vijf oude heerlijkheden in de gemeente Woensdrecht, in: *Publicaties van het Archivariaat Nassau Brabant,*nr 39, 1977.
W.A. van Ham, *Inventaris van de archieven van de Raad en Rekenkamer van de Markiezen van Bergen op Zoom,* Algemene inleiding, 's-Hertogenbosch 1980.
W.A. van Ham, Van markiezaat en regio. Korte studies over West-Brabant gebundeld. In: *Studies uit Bergen op Zoom,* Bergen op Zoom 1975, blz. 13.
W.A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat,* Hilversum 2000.
W.A. van Ham, *Schelde en Rijn verbonden,* Bergen op Zoom 1975.
Willem van Ham en Karel Leenders, *Polders in kaart –Noord-West Brabant 1565-1590,* Zwolle 2018.
F.J.Hust e.a., *Tussen Baarlebosch en Halderberge, twee eeuwen gemeente Oudenbosch 1796-1996,* Oudenbosch 1996.
Frank Hulst e.a. *Leve Hoeven, tweehonderd jaar Hoeven en Bosschenhoofd 1796-1996,* Hoeven 1996.
R.Jacobs, *Parochie in dorp De Heen,*De Heen 1985.
R.C.M.Jacobs e.a., *Van Harella tot Heerle, geschiedenis van een West-Brabants dorp,* Wouw 1998.
Yolande Kortlever, *Bergen op Zoom, een stadsgeschiedenis in vogelvlucht,* Bergen op Zoom 2013.
J.Renes, *West-Brabant: een cultuurhistorisch landschapsonderzoek,* Waalre 1985.
C.J.F.Slootmans, Uit Rucphens verleden voor 1800, in: *Jaarboek De Oranjeboom,* Breda 1956.
Willem de Weert, *Ontdek de Brabantse Wal,* Ossendrecht 2012.
Cees Vanwesenbeeck, *Het markiezaat van Bergen op Zoom,* Utrecht 1986.
Piet van de Watering en Betsy de Kock, *Eer & Glorie, Basilica van Padua – Lepelstraat 1875-1944, de geschiedenis van een monumentale kerk,* z.pl. 2022.
Frans van Eekelen en Willem Jongeneelen, *Steenbergen 750 jaar, 25 jaar één gemeente,* Steenbergen 2021.